

ნ. ბენქენიშვილი
ხსსკ მეტრ. პუბლ. ნამდვ. წევრი

ქართული

(გამანათლებელი)

ქართული-ბუნებისმეტყველების
მეცნიერებათა ინსტიტუტი

რედაქტორი—ვ. შავეგარიანი

შეკვ. № 1140.

ტირაჟი 15.000.

უფ 85833

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 23/XI. 49 წ. ნაბეჭდ ფორმათა რაოდენობა 4,5
წიგნის ზომა 6X9¹/₂, ქალაქის ზომა 60X92

დ. პ. ბერიას სახელობის პოლიგრაფკომბინატი „კომუნისტი“. თბილისი,
ლენინის ქ. № 14.

Полиграфкомбинат „Комунисти“ им. Л. П. Берия,
Тбилиси, ул. Ленина № 14.

ჩემი ეს ნაშრომი არც დღიურია და არც სამეცნიერო მოხსენება. დღიურში ბუნებრივი იქნებოდა კერძო, ინტიმური, საზოგადოებისათვის ზოგჯერ არასაინტერესო მომენტები, სამეცნიერო მოხსენება კი ხანგრძლივ შრომას მოითხოვდა. არც „შთაბეჭდილებანია“ ეს ჩემი ნაშრომი მთლად, თუმცა ყველაზე უფრო ამ უნარს უახლოვდება. ნამდვილად კი ის ყველა ამათი ნარევია.

ჩვენი მივლინების¹ მიზანი იყო ბულგარეთში პეტრიწონის (ახლა ბაჩკოვოს) მონასტრის მოხილვა და იქ ქართველთა მოღვაწეობის კვალის დაძებნა.

როგორც ცნობილია, პეტრიწონის ქართველთა მონასტერი დაარსებულია ქართველი მოღვაწის გრიგოლ ბაკურიანის ძის მიერ 1083 წელს. ამავე მონასტერში მოღვაწეობდა; ვიდრე დიდი დავით აღმაშენებლის მიერ გელათს არ იქნა მოწვეული, იოანე პეტრიწონელი, შუა საუკუნეების ქართული ფილოსოფიის ყველაზე დიდი წარმომადგენელი.

მეტად შესაძლებელია, რომ მოსკოვიდან სოფიას მატარებლით წასვლა მოგვიხერხდა. მართალია, ეს იმასაც ნიშნავს, რომ ორჯერ მეტი დრო წაგვივა (და მე კი სახლში მუწუხი მიდგას,—სახელმძღვანელო...), მაგრამ ერთი უცხო ქვეყნის ნახვა ღირს იმად, რომ შინ დაბრუნებისას წლებზე ფეხის დადგმა დამკვირდეს. ბულგარეთს მივდივართ რუმინეთზე გავლით. მთელს ამ ქვეყანას გადავსერათ: იასი, პლოეშტი, ბუქარეშტი, გიურჯიუ-დუნაი. რუმინეთში 10 დღით შეჩერების უფლებაც გვაქვს და საშუალებაც (ბულგარულთან ერთად რუმინული ვალუტაც მივიღეთ).

სამ მარტს „მოსკოვი-ოდესა“ მატარებლით წავედით. ძლიერი ბუქი იდგა. ჩამობურული ცა და ნამქერში გახვეული მიდამო. მწყინდა, რომ ასეთ ამინდში მატარებლის საარკმლიდან ბევრს ვე-

¹ მივლინებული ვიყავით საქ. მეც. აკადემიის ვიცე-პრეზიდენტი პროფ. აკაკი შანიძე, დოც. ოთარ გიგინეიშვილი და ამ სტრიქონების ავტორი.

რაფერს დავინახავდი. აქა-იქ სადგურებზე ნაომარი ადგილები საზარლად გამოიყურება. სუხინიჩი, ბრიანსკი, კიევი, ემერინკა და სხვა მეხისტების ადგილები უკვე წამომდგარან და ომის ველურ ნაკვალევს სპობენ: გახურებული აღდგენითი მუშაობა აქეთ. დნეპრიც, საცაა, ახალი ხილით დამშვენებდა. განუზომელ-ამოუწყველია სოციალისტური ბუმბერაზის სასიცოცხლო ძალა. ქაბუკსა და ჯანხალ საზოგადოებას სწრაფად უმუშდება მძიმე კრილობა.

მიქრის ჩვენი მატარებელი თვალუწვდენ ტყიანზე, შორიშორ ნაკაფში მოჩანან სოფლები... დგას ეს შეუძრავი უსიერი ტყე და ჩემთვის ხელშესახებად გასაგები ხდება ამ ტყის მნიშვნელობა რუსეთის ისტორიის შორეულ წარსულში. მეურნეობის სახეობაზე (მიწის მოქმედება, მონადირეობა, მესაქონლეობა) თუ თაედაცვის საქმეში და, მაშასადამე, თვით საზოგადოების სოციალ-პოლიტიკური სახის როგორობაზე უთუოდ დიდი გავლენა ჰქონდა ამ ბუნებრივ პირობას,—ტყეს, ისევე როგორც ველს შავი ზღვისპირეთის ველოვანში. ჩემთვის ხელშესახებად გასაგებია ახლა რუსეთის ისტორიკოსების ეს გეოგრაფიული მოსაზრებანი ამ ქვეყნის ძველი ისტორიის მეცნიერული შესწავლის საქმეში. რუსეთის ტყიანი ზოლი, ტყიან-ველოვანი ზოლი, ველოვანი ზოლი...

საკვიროა და აუცილებელი, და ეს წესად უნდა დავიდვათ, რომ ჩვენმა ისტორიის მეცნიერების მუშაკებმა, ასპირანტებმა და უფრო მოზრდილებმაც, უშუალოდ თავისი თვალით ნახონ და განიცადონ რუსეთისა და ბელორუსიის ტყეები, ტბები, დიდი მდინარეები, უკრაინის ველები, იმიერკავკასიის ტრამალები. ეს დიდად დაეზმარება მათ არა მარტო მოძმე რუსეთისა და უკრაინა-ბელორუსიის ძველი ისტორიის საკითხების სწორად გაგებაში, არამედ ზოგადი ისტორიის არა ერთი ძირითადი თეორიული საკითხის მეცნიერულ გადაწყვეტაშიც.

და ამავე დროს რარიგ ადვილი შესასრულებელია ასეთი რამე უშუერველი სახსრები, მატარებლო, გემი, თვითმფრინავი...

ხუთ მარტს ოდესაში ვიყავით. მთელ დღეს ვათვალიერებდით ქალაქის ნავსადგურს, მთავარ ქუჩებს, მოედნებს, გარეუბნებს. გმირი ქალაქი ომში მიღებულ ღრმა კრილობებს იმუშებს და აღმავალი ბურჟუაზიული რუსეთის შენამოქმედი ოდესა სოციალისტურ-

რად იკაზმება. მუზეუმი ვინაშუღეთ. განსაკუთრებით საყურადღებოა ოლვიის უმდიდრესი მასალა. ბერძნული კლასიკური ხანა, კერძოდ კერამიკა, არანაკლებ უხეადაა აქ წარმოდგენილი, ვიდრე ერმიტაჟში (ლენინგრადს). არქეოლოგიური გათხრები ოლვიაში ახლაც მიმდინარეობს. ჩვენი არქეოლოგები უნდა გაეცნონ ამ მუზეუმს, ჩვენი არქეოლოგი ასპირანტები, ზოგი მაინც, უნდა მივაგლინოთ ოლვიის გათხრებზე.

სხვა ეპოქებიცაა ოდესის მუზეუმში წარმოდგენილი. საკვირველია, რომ ჩვენი, სოციალისტური, დრო ყველაზე ნაკლებად არის ყურადღებაშიქცეული.

მუზეუმის დირექტორის მოადგილემ ამხ. ვ. ნიკულინმა ჩემს შენიშვნაზე იმის შესახებ, თუ რაჟომ არ ჩანს „ბერძნულ“ კლასიკური ხელოსნობა-ხელოვნების ნაწარმოებთა გვერდით იმავე დროის „ადგილობრივი“ ხასიათის რამ, მიპასუხა, რომ ეს იმ დროის (არასაბჭოური) არქეოლოგიის ბრალია. ბერძნული კლასიკური ხანის დამახასიათებელი ბრწყინვალე ნივთების საქმბენელად ჰქონდათ უვალაი გამახვილებული, სხვა ყველაფერი უყურადღებოდ რჩებოდა, ნადგურდებოდა. მტკივან გულს მომხედა სწორი შენიშვნა. ჩვენშიაც აგრე არ იყო განა და კიდეე მეტიც: არქიტექტურა, მხატვრობა, ლიტერატურა, თვით ენაც კი (მაინცადამაინც მისი კულტურულ ცნებათა მარაგი) გამოცხადებული იყო ან ბერძნულ-ბიზანტიურად, ან სპარსულ-არაბულად, თვით თურქულ-ოსმალურადაც კი საქართველოში ქართული ცხოვრებისთვის ადგილი აღარა რჩებოდა, ან უკეთ, მას არავინ ეძებდა და არც არავინ ხედავდა...

და განა ჩვენი არქეოლოგია, საკუთრივ, სავსებით თავისუფალია დღეს ასეთი მანკისაგან? გვაქვს განა, მაგალითად, საქართველოში ნამდვილი საბჭოური ქართული არქეოლოგია? ჩვენი არქეოლოგია აქეთ მიდის და წარმატებითაც, მაგრამ სრულ გარდაქმნამდე მან ჯერ კიდეე არა ერთი რამ უნდა უკუაგდოს მანკიერი შემკვიდრობით მიღებული.

ორ მარტს მოსკოვში ამხ. აკაკი შანიძესთან საუბრისას მე აზრად მომივიდა და იმ დღესეე ჩავიწერე: გარკვეულ დროს, უძველეს ხანაში, აღამიანებს „ქვეერში“ კი არ მარხავდნენ, არამედ ობეთსავე ზახლში, როგორშიაც ის ცხოვრობდა, ვიდრე ცოცხალი

იყო, ე. ი. ე. წ. „ქვევერ-სამარხი“ რომ შემოვიდა და სადაც შემოვიდა, იმ დროს იქაური ადამიანი ასეთივე ფორმის (დაახლოებით) კონუსისებურ სახლში ცხოვრობდა. რა ერქვა ასეთ ნაგებობას — „სახლი“, „ქვევერი“ (ჩვენ ხომ „ქვევერის“ ეტიმოლოგია არ ვიცით), „ქვაბი“ თუ სხვა რამ, ჩვენ ჯერჯერობით არ ვიცით, მაგრამ ის კი უნდა შევიწყნაროთ, რომ ეს არ იყო, ქურჭელი (ქვევერი), არამედ საცხოვრებელი (სახლი) ¹. ასეთივე სახლია ე. წ. „ქვა-ყუთი“ თავისი ორფერდა (ან კიდეც ბანიანი) გადახურვით. ეხლა, როცა, ამასთან დაკავშირებით, ე. წ. სარკოფაგების სურათები მაგონდება, მგონია, რომ ჩემი მოსაზრება მართლაც საფუძვლიანია. თუ ეს მოსაზრება მეცნიერულად დამტკიცდებოდა, არქეოლოგიური ტერმინები „ქვევერ-სამარხი“ და „ქვა-ყუთი“ (როგორც ჩანს, თარგმანი „кувшинное погребение“ და „каменные ящики“-სა) სათანადოდ შეიცვლებოდა.

ასეთი შემზადებული რაკი ვიყავი, პუნებრივია, ოდესის მუზეუმის დათვალიერებისას ჩემი ყურადღება მიიქცია საგანგებოდ გამოდგმულმა სარკოფაგმა, რომელიც ხისგან არის აშენებული (სამწუხაროდ, ამ ძეგლის შესახებ იქვე ჩაწერილი შენიშვნა დამეკარგა ღია ზეპირად ვწერ). სიგანესთან შედარებით სიგრძე ამ სარკოფაგს ერთ-ნახევარჯერ მეტი აქვს. გადახურვა მას იმდენად დამახასიათებელი აქვს, რომ ზემოგამოთქმულს ჩემს მოსაზრებას ეთანხმება და ამგვრებს,—ორფერდა სახურავი (არმაზისხევის პიტიაშების საფლავებივით) სპეციალურად ამოყვანილი საქელავით. ამის გამკეთებელი, რა თქმა უნდა, გულისხმობდა, რომ ის თავის „მიცვლებულს“ საიქაო „სახლს“ უშენებდა.

ამ მოსაზრების სისწორეში კიდეც უფრო დამარწმუნა სოფლის მუზეუმში მოთავსებულმა ერთმა სარკოფაგმა. მისი ზემო ნაწილი მთლიანი ქვისაგან გამოთლილ ორფერდა სახურავს წარმოადგენს. მაგრამ კიდეც უფრო საინტერესო ისაა, რომ მშენებელი ცდილა კრამიტით გადახურვის ილუზია შეექმნა: სახურავის ზედაპირი კრა-

¹) ბუნებრივად მაგონდება ასეთი კონუსისებური მცირე ნაგებობა, თორის მიდამოებში რომ ვნახე 1947 წელს,—უკიროდ ნაგები, ქვისაგან. იქ არაერთი ასეთივე ნაგებობა ყოფილა და მხოლოდ ამ ერთს მოუღწევია ჩვენს დრომდე. დამახასიათებელია ამ ადგილის აწინდელი სახელი: „დარბაზები“.

მიტის ფორმის ოთხკუთხედებადაა დაყოფილი. შუბლი კი ამ სარკოფაგს ისევე აქვს მორთული, როგორც კლასიკური ხანის ტაძარს...

ოდესის მუზეუმის დირექტორის მოადგილეს ამხ. ვ. ნიკულისს შევეუთანხმდით, რომ ამიერიდან გაცვლის წესით მათგან მივიღებთ ამ მუზეუმის გამოცემებს და ჩვენსას კი მივაწოდებთ. ამხ. ნიკულისმა ისიც აღგვითქვა, რომ მუზეუმის (და ისტ. არქ. საზოგადოების) ძველ გამოცემებს, რაც ჩვენ გვაკლია, გამოგვიგზავნის.

სალამოს ზეა საათზე უნგენისაკენ წავედით. გზას მოვეუწოდო მერე დღის თორმეტ საათამდე. მთელი ეს მანძილი ან ღამით ვიარეთ, ან სასტიკ ქარბუქში, ასე რომ ბესარაბიიდან არავითარი შთაბეჭდილება, გარდა კიშინიოვის ვაგზლისა (ახლად აშენებულია და კარგად მოწყობილი), არ გავცყოლია.

უნგენი მცირე სადგურია საზღვარზე, მდინარე პრუტას მარცხენა მხარეს. აქედან რუმინული მოლდავიის მთავარ ქალაქ იასამდე მხოლოდ 18 კილომეტრია.

უნგენში სასაზღვრო პროცედურა სწრაფად გავიარეთ და იასის მატარებელში შევედით. ჩვენს ვაგონში ხალხი ცოტაა. პრუტი გადავიარეთ. აქედან უკვე არისო „რეპუბლიკა პოპულარა რომანა“. გვითხრა ერთმა სიმპათიური გარეგნობის მაიორმა. მალე რუმინული ოფიცერი და ჯარისკაცი გამოჩნდნენ. კარგად აცკრათ და სამხედრო მიმოხერაც მამაცური აქეთ. ეტყობათ, რომ ჩვენებს ბაძავენ.

რუმინელმა ოფიცერმა პასპორტები გამოგვართვა, შიგ რალაც ჩანიშნა და პატივით დაგვიბრუნა.

ქარბუქი თანდათან გადაიღო და უნგენიდან იასამდე ღამაზი სერები გამოჩნდა. სერების ფერდებზე თოვლმიყრალი სოფლებიც სასიამოვნოდ გამოიყურება. პატარა სახლები და ჩალით დახურული სამეურნეო დანიშნულების ქოხები. ხეხილის ბაღები და ეენახი ამ თოვლშიაც შეიმჩნევა.

მალე იასიც გამოჩნდა. მთის ფერდობს შეენის კოხტად შეფენილი ქალაქი. შევედით საკმაოდ მოზარდილსა და კარგად მოვლილ სადგურში. რესტორანში ბუფეტის პატრონი ფაცაფუცობს. ბარგი მივაბარეთ. ქალაქში გასვლა გვეჩქარება. ზალაში კედელს ამკობს რუმინული წარწერა წითელ ლენტზე: „ტრაიასკა რეპუბლიკა პოპულარა რომანა“. აქვეა სურათები მარქსის, ენგელსის, ლენინის.

სტალინის. ქვემო რიგში—გიორგი დევი, ანა პაუკერი და სხვა ხელმძღვანელები რუმინეთის მუშათა პარტიისა.

სადგურიდან ქალაქში გასასვლელ მოედანზე ტრამვაის პატარა ვაგონი დგას. რუმინულ-ბოხობიანი ვატმანი ვაგონის თვლებს ჩაქუჩით სინჯავს. უნებურად მომაგონდა ტრამვაის „ბოლო გაჩერება“ ჩვენს უნივერსიტეტთან 1930-იან წლებამდე. ჩაჯექით, ვაგონი არახუნდა, წავედით. კონდუქტორი დგას ვაგონის შესასვლელში და ხშირად მოაგონებს მგზავრებს: „ტაქსა“ (ბილეთები შეიძინეთო). ვაგონში ხალხი საკმაოა. ჩემი ყურადღება მოექცა იმან, რომ ხემადალი ლაპარაკი არ ზსმის.

იასი ძველი ქალაქია დამახასიათებელი ვიწრო ქუჩებით, პატარა სახლებით.

საბჭოთა საკონსულო ვიკითხეთ. გვინდა იქიდან ვინმე გავიყოლოთ და ქალაქი დავათვალიეროთ. ჩვენს განკარგულებაში სამი საათია. სამწუხაროდ, საკონსულოში არავინ დაგვხვდა. ქვეითად ყალი ვარჩიეთ. პატარა დუქნების წინ ხილი და სხვა წვრილმანი რამ გამოუწყვიათ. ძველი დროის თბილისელი ბაყლები მომაგონა. კვირაა. უამინდობის მიუხედავად ქუჩაში ხალხი მრავლადაა. სიღარიბე ემჩნევათ: თვალში გეცემათ სამოსლის გაცვეთილობა. ქუჩებში მანქანები ცოტაა. „გადასულ ქამთა“ ეტლები აქ ისევ ცოცხალია. ქალაქს ომის წაგონები ძლიერად აჩნევია. ხშირია ჩალეწილი ნასახლარები, გაშიშვლებული კედლები. აქა-იქ მაინც შემონახულა ლამაზად ნაგები სახლები (ქალაქის თვითმმართველობის შენობა, საჯარო ბიბლიოთეკა და სხვ.).

თბილისიდან წამოსვლისას ჩვენ არ ვფიქრობდით, რომ რუმინეთზე მატარებლით გავლა ან იქ შეჩერება მოგვინებდებოდა. ამის შედეგი იყო, რომ ბესიკის საფლავის საძებნელად სათანადოდ მომზადებული არ ვიყავით. ეხლა, რაკი იასზე და ბუქარეშტზე გავლა მოგვინდა, ბუნებრივია, სურვილი აგვეძრა, რომ ჩვენი ქარიშხლიანი ისტორიით მიმობნეული ქართველი მოღვაწენი აქაც მოგვეკითხნა.

აქ, იასში, ბესიკის საფლავი გვეგულება. ვფიქრობთ, რომ მის ლოდს ქართული წარწერა ექნება, თუმცა ზაქარია ჭიჭინაძის საამისო ცნობა არც ერთს არ გვახსოვს. სამწუხაროდ, არც დღე (კვირა, როცა მუზეუმი, არქივი, უნივერსიტეტი დაკეტილია), არც ამინდი (ღრმა თოვლი) ხელს არ გვიწყობს. მაინც რომელიღაც ეკლე-

სიის გალაგანში უგზოუკვლოდ შეეხებტეთ. არ ვიცი, რას ვუპასუხებდით, რომ ვინმე მოსულიყო და ჩვენი ამ უცნაური არქეოლოგიური ძიების შესახებ ეკითხნა (ფეხით თოვლს ვაცლიდით საფლავის ლოდებს). მალე ავიღეთ ხელი ამ უიმედო საქმეზე (ეკლესია იასში მრავალია და საფლავის ქვები უთვალავი). ისევ ქალაქის დათვლიერება განვაგრძეთ. ერთხანს ქვეითად ვიარეთ, შემდეგ ტრამვაის გავყევით. მგზავრებს შორის ერთი ქალი რუსად შევიცანიით. ვიდრე არ დაგვშორდა, ჩვენი მეგზური ის იყო. კიდევ ერთხანს ვიყიალეთ და ჩვენი წასვლის დროც მოვიდა.

სადგურზე დავბრუნდით. პირველი მარცხის გრძნობა თან მოგვყვა: ბესიკის საფლავი ვერ ვეძიეთ შესათერისად.

რესტორანში სადილი დავუკვეთეთ. დახლთან მთვრალი რუმინელები ბარბაცებენ. სანოვაგე, ჩანს, გაძვირებულა, მაგრამ არც თუ ძლიერ. ამბობენ, სამრეწველო საქონელი ცოტაა და მეტად ძვირიო.

მალე დიზელი (ერთი ვაგონი) ჩამოდგა. მდიდრულად მორთულ ვაგონში მოეთავსდით და ბუქარეშტს წავედით. მატარებელმა მალე გადალახა ლამაზი, ტყიანი გზით ტრანსილვანიის ქედი და სწრაფად დაეშვა ვაკეში. ორივე მხრით სერებიია, შუაში—ქალა. სერებიცა და ქალაც ჩაშენები ჩანს. ხშირი სოფლები რუმინეთის მოლდავიის დოვლათიანობას მოწმობს.

ჩვენს ვაგონში ხალხი ცოტაა, იმიტომ, რომ ამ მატარებლით მგზავრობა მეტისმეტად ძვირიო. ჩვენი თანამგზავრები, ამიტომ, სულ შეძლებული ხალხია. ეს გარეშეხედვითაც შესამჩნევია.

ერთ-ერთ სადგურზე (ბუჰაეშტი) შედარებით ახალგაზრდა კაცი შემოვიდა ვაგონში და ჩვენს გვერდით დაჯდა. სასიამოვნო გარეგნობისაა. მეერდზე ანტიფაშისტური ემბლემა აქვს. გამოგვესაუბრა. თავს კომუნისტად აცხადებს. მთელი დასტა გაზეთები აქვს თან (კომუნისტური, სახალხოფრონტული). ამბობს, რომ ბუქარეშტიდან აქ სოფელში იყო მოვლინებულნი მიწის ახალ გეფორმასთან დაკავშირებით. ნამყოფია, ასე აცხადებს, ესპანეთში. იქ ვიბრძოდით ინტერნაციონალურ ბრიგადაში, შემდეგ საფრანგეთში ვიყავით დაპატიმრებული და მხოლოდ ოშის დამთავრების შემდეგ დაბრუნებულა რუმინეთში. ქართველებს შესახებ ამხანაგ სტალინით იცის. იცის სტალინის გაზეთი „ბრძოლა“, იცის ამ სი-

ტყვის შინაარსიც. არ იცოდა, რომ ქართველებს დღესაც საკუთარი შრიფტი გვაქვს. უკვირს ძველი ქართული კულტურის ფაქტები. ანტიერესებს აწინდელი საქართველოს კულტურა, მრეწველობა, ტრანსპორტი, ბუნება, მეურნეობა... ბუნებრივად ჩვენი გოკსი მაგონდება. დიდი ამოცანა აკისრია მას, მაგრამ ჩვენ, ქართველ საბჭოთა ინტელიგენციას, — არანაკლები. გოკსს მხოლოდ ჩვენი სქტიური მხარის დაქვრით შეუძლია თავისი მძიმე მოვალეობა ღირსეულად შეასრულოს: სახალხო დემოკრატიის ქვეყნებს უნდა გავაცნოთ ჩვენი აწმყო და წარსული.

რაც უფრო ვუახლოვდებით ბუქარეშტს, მგზავრები გვემატებიან. შემოდინ რუმინელი სამხედროები. საოცრად დიდი „აკოლიშებიანი“ ქუდები ხურაეთ. მეტისმეტი პრანკიაობა ეტყობათ. ფუქსავატობას, უიდეობას მაგონებს, ჩვენში რომ „ბრწყინვალე ოფიცრობას“ ახასიათებდა გადასულ დროს. ასეთსავე შთაბეჭდილებას სტოვებს ჩემზე არასამხედრო ახალგაზრდობა, ამ ვაგონში რომ შემოდის. მდიდრულად ჩაცმული, აქრელებული, პიჯაკი უცნაურად შეკერილი და სხვა ფერისა, ვიდრე შარვალი ან ჯემპერი (ეს კიდევ სხვა ფერის); გრძელი, ვიდრე ფეხი მოირგებდა, ფეხსაცმელები უგალოშოდ (ზამთარია); თავზე ძვირფასი ბეწვეულის ბონონი ხურაეთ რუმინულად (უკანა მხრიდან შეკეცილი, ან კონუსიციით); თმა მოშვებული და ზოგი მათგანი სქლად შეპუდრული, — თავად-აზნაურული რომანიის ნაშეირები. ესენი (რუმინელები), ჩვენი სიკეთისა არ იყოს, მეტისმეტად დიდხანს შერჩნენ ფეოდალურ ყოფას და მხოლოდ მეოცე საუკუნეში შეარღვია უცხოურმა ბურჟუაზიამ ამათი ფეოდალური ჰიშკარი. და ეხლა ისტორია ამათ ახალი ქვეყნის შენების ოსტატებთან მძიმე ნადში მოუწოდებს. შესძლებენ? ეს ფეოდალური ბურჟუაზიის ნაშეირები, რა თქმა უნდა, ვერა, მაგრამ შეძლებს რუმინელი ხალხი, რუმინელი მუშა და რუმინელი გლეხი. თავს ამაყადა ვგრძნობ: რა დიდი მანძილი გვაქვს გავლილი მატერიალური თუ მორალური-ფსიქოლოგიური გარდაქმნის ახალი გზით. ამათ მასწავლებლად დღეს ყველა ჩვენი რიგითი მშენებელი მოქალაქე გამოდგებოდა...

დაღამდა. ჩვენს დიზელში ძლიერ აცივდა. ათობობენო, გვითხრეს, დღეს კი საამისო არაფერი ჩანს. ეს არ შვენის მდიდრულად მოწყობილ მატარებელს. ცხრა საათზე გავიარეთ პლოეშტი და

თერთმეტის ნახევარზე ბუქარეშტის სადგურში შეედიოთ.

ჩვენი თანამგზავრი რუმინელი გამოგვეშვიდობა. სასტუმრო „ათენე-პალასი“ გვიჩიოა. მებარგემ ჩვენი ბარგი საცოდავად წაათრია (ულონო იყო საბრალო) და ტაქსის მიგვცა. ავტომ საკმარაო ჯახირით აიღვა ფეხი. ძველისძველი მანქანაა, ვინ იცის, რა ფირმის. ველითო, რომ „პობედა“ მოვა ბევრიო, გეთხრა შოფერმა. გვესიამოვნა.

სასტუმროში სივიწროვე არ ჩანს. ცალ-ცალკე ოთახი მივიღეთ. გვიხარია, რომ ნებეირად მოვისვენებთ. სასტუმრო სპეციალურად აგებული შენობაა და კარგად მოწყობილია. წინათ ის ვინმე გრიგორესკუს კუთვნილია. დღეს განსაზოგადობრივებულია.

რუმინული არ გვესმის, რუსული ამათ არ ესმით, ასე რომ ჩვენი საერთო ენა ფრანგულია, რომელიც აქ თითქმის მეორე დენად ქცეულა.

ჩაი დავლიეთ და დასაძინებლად დავიშალენით. დაწეჭი. ნ. შარის „ოიანე პეტრიწი“ ვადაეშალე. პირველი აბზაცის წაკითხვა ძლივს მოვასწარ და მოღლილს ჩამეძინა.

ვერ კიდევ გათენებული არ იყო, რომ გამომეღვიძა. თავი მტკიოდა. ალბათ წნევამ მომიმატა. ოთახში ცხელოდა. ავდექი, ფანჯარა გავაღე და ისევე წამოვწექ. ვფიქრობ: ვთქვათ, მე შაქვს ფული, რომ ექიმი მოვიწვიო, ვიმკურნალო. რომ არ მქონდეს? და ბუნებრივად მაგონდება ჩვენი საზოგადოებრივი წყობა. იქ ხომ ასეთი შიში არაა. რა სუსტია ადამიანი აქ და რა ძლიერი და მტკიცეა პიროვნების ჩვენებური (სოციალისტური) უზრუნველყოფა. იქ ჩემი სიძლიერე თვით საზოგადოებაშია, ჩემი უზრუნველყოფა, ჩემი უფლება თვით საზოგადოებრივ წყობაშია, იქ ყველაფერი ერთისათვის და ერთი ყველასათვისაა. აქ ადამიანის უფლება და უზრუნველყოფა მის საკუთარ ჯიბეზეა დამოკიდებული და რაოდენ სუსტია და უნდო ადამიანის ჯიბე (თუნდაც სქელი ჯიბე) საზოგადოების ძალასთან შედარებით... სოციალიზმის უპირატესობა რეალურად ხელშეესახებია.

სხვა თუ რამ ვიფიქრე, ეს პირადი ხასიათისა იყო. როგორც იქნა, გათენდა (7/III). ძლიერი ქარბუქია. სამწუხაროდ გვიჩანს, რომ ქალაქს ისე ვერ დავათვალიერებთ, როგორც სასურველია. არც დრო გვაქვს, რომ გამოდარებას ვუცადოთ. ათ მარტს, აუცი-

ლებელია, უნდა ბულგარეთში შევიდეთ.

საელჩოში დავრეკეთ. ელჩმა ს. ქავთარაძემ მიგვიპატიუა. ს. ქავთარაძე მე პირველად ვნახე სამს (თუ 5) იანვარს 1918 წელს თბილისში „აპოლოს“ კინოთეატრის დარბაზში, მიტინგზე. მან მოხსენება წაიკითხა რუსეთის დამფუძნებელი კრების დათხოვნის გამო. მისი მოხდენილი გარეგნობა და კარგი რუსული გამოთქმა დამაშახსოვრდა.

წლებს „თავისი ბეგარა არ ღაუკლია“, ს. ქავთარაძე ახლა ქალარამორეული კაცია, თუმცა ჯერ კიდევ კოხტა და შნოიანი.

აკაკიმ ჩვენი ბულგარეთს გამგზავრების მიზანი ს. ქავთარაძეს გააცნო. ისიც უთხრა, რომ აქ, რუმინეთში, ორი ქართველი მოღვაწე ასაფლავია: ანთიმოზი და ბესიკი. მალე ელჩის მეუღლე (ვაჩნაძის ქალი) შემოვიდა და სიტყვა ანთიმოზის შესახებ ამხ. ქავთარაძემ მას დაუთმო.

ანთიმოზ ქართველი რუმინეთში მეტად ცნობილი მოღვაწეა. ბუქარესტში ქუჩაც არის „ანთიმის“ სახელობისა და მონასტერიც. ამ მონასტერში არისო ერთი ბერი, რომელიც საეკლესიურად სწავლობს ანთიმოზის ცხოვრებას. დიდი მასალა შეაგროვაო. აქვე არისო ანთიმოზის მიერ აგებული ეკლესია. ამას გარდა, ქალაქის ახლოს, რამდენიმე ათეული კილომეტრის მანძილზე, სნეგოვიაში, ტბა არისო, ამ ტბაზე კუნძულია, კუნძულზე ძველად მონასტერი იყო და იქვეა ანთიმოზის სტამბის ნაშთიო.

შემდეგ ელჩის მეუღლემ ქალაქი ბუქარესტი დაგვიხასიათა, ელჩი კი რუმინეთის ბუნებრივ სიმდიდრეზე გველაპარაკა.

საელჩოს შენობა დაგვატარეს. შესანიშნავია. მართლაც რომ შეეფერება საბჭოთა კავშირის ღირსებას.

სწუხან, რომ უამინდობა ქალაქის დათვალიერების საშუალებას არ მოგვცემს. მართლაც, საოცრად ძლიერი ქარბუქი შეუწყლებლად ბობოქრობს.

გადავწყვიტეთ, ანთიმოზის შემსწავლელი ბერი სანდუ ტუდორ ვინახულოთ. ის ანთიმის ეკლესიის ეზოში ცხოვრობს. საელჩოს მესამე მდივანი კაჩალოვი გაგვყვა და ბერთან მიგვიყვანა. ეკლესიის ეზოში მჭორე სართულზე ავედიო. ბერი, შუახნის კაცი, გამოგვეგება და წიგნებით საესე პატარა ოთახში შეგვიძღვა. ის

ძლიერ გატაცებულია ანთიმოზის საკითხით და მოჯადოებულია ამ დიდი მოღვაწით. ანთიმოზს ძველად აქ დიდხანს რუმინელადა ხოვლიდნენ, შემდეგ ბერძნად, დღეს კი საყოველთაოდ მიღებულია, რომ ის ქართველი იყო. ბერს დიდი მასალა შეუგროვებია ანთიმოზის საკითხის გარშემო, იმედი აქვს, რომ კიდევ მოიპოვებს, თუმცა მისი წარმოშობისა, ყრმობისა და აღზრდის შესახებ პოზიტიური რამ ცნობა არ გააჩნია და მეტ-ნაკლებად მისაღებ პიპოთეზებს გვთავაზობს და თავის მხრით ჩვენგან ელის ცნობებს.

ანთიმოზის ეკლესიაში წაყვლით. ის აქვეა ეზოში. ჩვენი მოსაუბრე ბერის აზრით ეს ეკლესია თავისი სამკაულებით (მოჩუქურთმებული ხის კარები, სვეტის თავები და თვით მოხატულობა) ანთიმოზის ავტორობით ან მისი უშუალო მონაწილეობით არის შესრულებული. ეს შეიძლება ასეც იყოს, მაგრამ ის ცხადად ჩანს, რომ ეს ეკლესია იმავე ტიპისაა, როგორც სხვა მრავალი რუმინულ ეკლესია ამ დროისა. ზოგიერთი სამკაული (სვეტის თავისა, მაგალითად) მართლაც მოგვაგონებს ჩვენში გავრცელებულს სამკაულს, ზოგი კი აშკარად განსხვავდება. მაინც, ქართულ-რუმინული ქრისტიანული არქიტექტურის შედარებითი შესწავლა ინტერესს მოკლებული არ უნდა იყოს.

ანთიმოზ ქართველის შესახებ კი ჩემი შთაბეჭდილება ასეთია. ჯერჯერობით პოზიტიური მსჯელობა მხოლოდ მის ქართულ წარმოშობაზე შეიძლება. რაც შეეხება მის ინტელექტურ ვინაობას, ეს მოღვაწე უპირველეს ყოვლისა რუმინის პატრიოტია, ბერძენთა გავლენის წინააღმდეგ მებრძოლი. ჩვენთვის არაა ნათელი, თუ რაის მოწმობაა ის, რომ ანთიმოზი თავის ქართველობას აგრე დაუინებით გახაზავს. რაც შეეხება ანთიმოზის ურთიერთობას ვახტანგ VI-თან და მის სტამბასთან, აქ ჩვენ ეხლა იმასვე გავიმეორებთ, რაც უკვე ერთხელ ვთქვით (საქ. ისტორია, გვ. 367), ე. ი., რომ ამ მოღვაწეს ვახტანგის სტამბის შექმნასთან უშუალო კავშირი უნდა ჰქონდეს. ვახტანგის თუ ბაქარის არქივში, მოსკოვში რომ იხილება სადღაც, შეიძლება აძოვებოდეს კიდევაც რაიმე პოზიტიური ცნობა ამ გარემოების შესახებ. ს. ქავთარაძის მეუღლემ გვაცნობა და ამ ბერმაც დაადასტურა, რომ აქ, ბუქარესტში, აკადემიის ბიბლიოთეკაში ვახტანგ VI პორტრეტი მოიპოვება. ეს ნიშანდობლივი გარემოება ჩანს.

სასტიკი ქარბუქი არ ნელდება. სურათების გადაღებასაც კი ვერ ვახერხებთ.

ბერს გამოვეთხოვეთ და სასტუმროში დაებრუნდით. ვისადილეთ და ტყვეებივით ვსხედვართ. ვცადეთ გავლა, მაგრამ აშაოდ. საღამოს აღრე დავიშალენით. ოთახში შეველ. ანთიმოზზე ფიქრი არ მშორდება. მაგონდება ილიას ოანიჩარი... სულეიმან დიდი ერეყელი, „ბაღდათის ხელმწიფე“ დაუდი, ეგვიპტის მამულეები, ოსმალეთის ოანიჩარ-ალები, დიდი ვაზირები, კაპუდან-ფაშები, ფაშები, ყულარაღასები, ხანები, დივანბეგები, ბეგლარბეგები, სპასალარები, პოეტები, მხატვრები, მეცნიერები და რამდენი ასეთი ამაზე წინ (სპარსეთში, რომ-ბიზანტიაში, არაბეთში) და ამაზე გვიან (რუს ხელმწიფის სამსახურში). სად რას და ვის ალევდა თავის მაღალ პოტენციას ქართველი მოღვაწე, და ეს განსაკუთრებით გვიანფეოდალურ ხანაში, როცა ჩვენი საზოგადოებრივი განვითარება შეფერხდა, როცა ჩვენი მაღალგანვითარებული ფეოდალური ქვეყანა ოსმალურ-ყიზილბაშურ გარემოცვაში მოპყვა და მთიელ აბრაგთა სათარეშოდ იქცა...

ესენიც ხომ (რუმინელები, ბულგარელები) დიდხანს სჯიჯგენს ოსმალს სვაევებმა. მაგრამ ამათ უფრო აღრე ეშველა. ამათი პოლიტიკური გეოგრაფია უკეთესი აღმოჩნდა, ვიდრე ჩვენი. მეფის რუსეთი ამათ განმათავისუფლებლად მოევილინა (ეს სულ ერთია, თუ პოლიტიკურ ძალთა როგორმა სიტუაციამ უზრუნველყო ასეთი ფაქტი), ჩვენ კი იმავე მეფის რუსეთმა ჩასანთქავად გაგვეწირა (თუმცა ვერ შეძლო და, მსუნაგი, ლუკმას გადაპყვა, ხოლო ჩვენ იმავე რუსეთში ქეშმარიტი მოკავშირე აღმოვაჩინეთ—მშრომელი რუსეთი—და ჩვენი მომავალიც უზრუნველყავით).

რვა მარტი გათენდა. ისევე ქარბუქია. ელჩმა კაცო გამოგვიგზავნა, რომელიც შეგვიპირდა, რომ მუზეუმებს დაგვათვალისწინებებს. დათქმულ დროზე არ მოვიდა. ჩვენც ტაქსით ქალაქის დათვალისწინება გადაეწყვიტეთ.

ბუქარესტი დიდი ქალაქია. აქ მილიონზე მეტი მცხოვრებელია, გვეუბნებიან. ქალაქის ცენტრალური ნაწილი ახლად გაშენებული ჩანს, პირველსა და მეორე მსოფლიო ომებს შორის. აქ არაა სტილის ერთფეროვნება. კლასიკური (ძველი ბერძნული, რო-

ქმელი), პარიზულ-ბურჟუაზიული, ამერიკული—ყველა ერთიმეორეშია აწეული, თუმცა ზოგიერთი მათგანი ცალკე აღებული ლაზათიანად ნაყებებია (ამერიკული კოლოფასათვისაც კი ცდილან სანდომიერი სახის მიცემას).

კუცქერო ყველა ამას და ბუნებრივად ფიქრად მომდის ჩვენი, სოციალისტური არქიტექტურა. ჩვენი არქიტექტურა სოციალისტური რევოლუციის გამარჯვებასთან ერთად იშვა. ახალი ცხოვრების ზრდა-მშენებლობასთან ერთად იზრდება ის და თანდათან დამოუკიდებელ ინდივიდუალურ სახეს იღებს. დღეს უკვე სოციალისტური სტილი ხელშესახებია არა მარტო ქალაქში (განსაკუთრებით სოციალისტური ხანის ახალ ქალაქებში), არამედ სოფლებშიაც კი. ახალი სოციალური ურთიერთობა, ახალი საზოგადოებრივი და ინდივიდუალური მოთხოვნებიანი, ახალი იდეები და ახალი ტექნიკა,—ერთი სიტყვით, ახალი ცხოვრება ახალს, თავის შესაფერ, ხუროთმოძღვრულ ფორმებს მოითხოვს.

და როცა აქედან (უცხოეთიდან) გონების თვალთ ვაკვირდები, ჩემთვის უფრო ნათელია, რომ ამ მიმართულებით ჩვენ დიდი ნაბიჯი გადავდგით წინ.

რა თქმა უნდა, შემოქმედების დროს, ახლის შექმნისას დაბრკოლებანი ბუნებრივია, და ასეთი რამ ჩვენც მოგვეპოვება, მაგრამ ეს „შეცდომები“ მხოლოდ ზრდის მაჩვენებელია და საქმის წარმატებას ემსახურება. გამარჯვებული სოციალიზმის ქვეყანაში სოციალისტური ხუროთმოძღვრების გამარჯვება, სოციალისტური სტილის გამარჯვება უზრუნველყოფილია.

ბუქარეშტი არც თუ ძლიერადაა დაბომბილი. ჩვენი ოდესის მესამედიც არ განუცდია მას. ალბათ თუ დაინდო ინგლის-ამერიკის ბურჟუაზიამ... ქალაქის ცენტრი (ყოფ. ბრატიანუს ქუჩა და სხვ.) განთქმულია ლამაზი შენობებით, განაპირაებშიც ხშირია ხელოვნებით ნაშენი კოხტა სახლები.

ჩვენი შოფერი რუსულს ამტვრევს (ჩანს, რუსეთში ნამყოფია, თუმცა უარყოფს ამას და აცხადებს, რომ ის დაპატიმრებული იყო, რადგან ანტონესკუს ლაშქარში ყოფნა არ სურდა). ის, რა თქმა უნდა, მოძულეა ბურჟუებისა, რომელნიც, მისი სიტყვით, ახლა უსაქმოდ არიან და ამ სასახლეებში მიმალულები ძველად შეძენილ ქონებას ნელ-ნელა ჭამენ.

უნივერსიტეტის შენობა შესანიშნავია. მის წინ ქუჩაზე დგას პროფესორების სამი მონუმენტი. ქალაქის განაპირისაკენ მშენიერება შენობაა საგარეო ბაქმეთა სამინისტროსი. ანა პაუკერის არისო, თავისებურად აგვიხსნა ჩვენი შოფერმა. აქვე იწყება სტალინის პროსპექტი. შორს ამ პროსპექტზე მოჩანს ტრიუმფალური კამარა, 1916 წელს რომ აუშენებიათ ფერდინანდ მეფისათვის. მეფის გარდა ამ კამარით ქალაქში ვერავინ შემოვიდოდა. მხოლოდ წითელმა ჯარმა გამოიარა ის რუმინეთის ზალხის განსათავისუფლებლად.

დიდხანს გვატარა ლაპარაკის მოყვარულმა შოფერმა. ოთხ საათზე დავბრუნდით. ელჩის კაცი დაგხვდა. მას თან მოეყვანა ხალხი „არლუს“-იდან (ჩვენი გოქისის შესატყვისი)—ორი ქალი, ერთი ვაჟი: მუზეუმებს დაგატარებთო.

პირველად სამხატვრო გალერეას ვეწვიეთ. Musée Simu ეწოდება (Simu ამ გალერეის დამფუძნებელი რუმინელის სახელია). გალერეა მოთავსებულია კლასიკურ სტილზე აგებულ ლამაზ ერთსართულიან შენობაში. მხატვრობა და სკულპტურა აქ წარმოდგენილია XIX საუკუნის პირველი ნახევრიდანვე. სხვებისაგან უფრო გამოირჩევიან მხატვრები გრიგორესკუ და ანდრეესკუ. საერთოდ, გალერეა ვერ იძლევა რუმინეთზე, მის ხალხზე სრულს (ძირითად ხანებშიაც კი) წარმოდგენას. თუმცა არის აქ პეიზაჟები (ზოგიერთი მეტად მეტყველი), ტიპები, სცენები (ცეკვა, მკა, ურმეული). ტიპებიდან განსაკუთრებით თვალში მომხვდა დობრუჯელი თურქი და მისი ოჯახი. არ ვიცი, სურდა თუ არა მხატვარს განზრახ გაეხაზა ამ ველურის (უკვე დიდი ხანია გაგლეზკაცებულის, თუმცა სულ ისევ მეცხვარის) სულისკვეთება, ეს კია, რომ ასეთი მიზნისათვის მას იმ ხერხით მიუღწევია, რომ თავისი გამირისათვის ყოველგვარი სულისკვეთება ამოუცლია. ვუყურებ ამ უბედურ ცხოველს და ვფიქრობ იანიჩარების 500-წლოვან ბატონობაზე კულტურულ ახლო აღმოსავლეთში...

მუზეუმის დირექტორი, მოხუცი კაცი, ხალხით იძლევა განმარტებებს და ცდილობს ჩვენი ყურადღება რევოლუციურ სიუჟეტებზე გაამახვილოს. აქვე ეზოში მრავლად დგას კლასიკური ხანის ქანდაკების ნიმუშები (ვათხრებით მოპოვებული). სამწუხაროდ, თოვლი და ქარბუქი მათი დათვალიერების საშუალებას არ გვაძლევს.

ჩვენი მეგზურები („არლუსიდან“) გვაჩქარებენ. „რესპუბლიკის სასახლეში“ წაგვიყვანეს. ეს არის ყოფილი მეფის (მიჩაის) სასახლე. აშენებულია მამამისის კარლოსის დროს. ამ შესანიშნავ შენობაში დღეს სამხატვრო გამოფენაა გამართული. შენობა კარგადაა დაცული და გამოფენაც შინაარსიანია. მისი თემა რევოლუცია და აწინდელი ყოფაა. ყურადღებას იქცევს მუშა-მხატვრების შემოქმედება. განსაკუთრებული ხაზგასმით გვიჩვენებენ ასეთებს. სოციალისტური შეჯიბრების გაშლის სურათი, ბურჟუა მუშაკთა შინაარსის ქარხნიდან გაძევების სურათი, ლენინის ბიუსტი, რუმინელი რევოლუციონერები ანა იპოტესკუდან მოკიდებული...

გამოფენის მომწყობნი გატაცებულნი ჩანან თავისი მუშაობით, ეძებენ შესაფერის ფორმებს, რჩევასა გვთხოვენ.

ამ სასახლის მეორე სართულზე სამეფო დარბაზია, მეფის ტახტს წითელი ფარდა ფარავს.

შთაბეჭდილებათა წიგნში აქაქიმ ზომიერი ტექსტი ქართულად ჩაწერა. ჩვენც ხელი ჩაუერთეთ.

ეხლა ჩვენ ვთხოვეთ მეგზურებს („არლუსიდან“) არქეოლოგიური მუზეუმი ეჩვენებინათ. წაგვიყვანეს. პალეოლითი ჩვენში უფრო მდიდრად არის, ვიდრე აქ, წარმოდგენილი. ნეოლითური ძეგლები აქ უფრო უხვია. ბრინჯაოც აქვთ. უხვადაა ბრინჯაოს იარაღი, —სამხედრო თუ სამეურნეო, მაგრამ კოლხური ცულისა, ჩვენებური ბალთებისა, მახვილების თუ სარტყლების შესადარისი ამით არაფერი აქვთ. ამათი ბრინჯაო უორნამენტოა და ვერც ფორმის მოხდენილობას დაიჩემებს, კერამიკაც ამ დროისა ღარიბი მეჩვენა. არც მომდევნო ხანაა მდიდრად წარმოდგენილი (ანტიკური ეპოქა). დეოდალური ხანის არქეოლოგია სულ არ ჩანს. უნდა ითქვას, რომ რუმინული არქეოლოგია შედარებით ახალი წამოწყება ყოფილა. უნდა ვიფიქროთ, ამით აიხსნება მონაპოვართა სიმცირე, თუ არა ასეთი პოლიტიკურ-გეოგრაფიულისა და ბუნებრივ-გეოგრაფიულს პირობების ქვეყანაში, როგორც რუმინეთია, მოსალოდნელია გარდასულ ინტენსიურ კულტურათა უხვი ნაკვალევია გათხრისა და გამოფენის მეთოდით, ჩანს, ძველი აქვთ. არ იგრძნობა არქეოლოგიური კვლევის კომპლექსური მეთოდი ისტორიისა, ეთნოგრაფიულ-ფოლკლორისა და ენობრივ მონაცემთა მოშველებით. არც გამოფენის შარქსისტული პრინციპი აქვთ გამოყენებული. ამიტომაცაა,

რომ ნივთები მუხჯად ჩამწკრივებული მოჩანს და მართლაც რომ საჩვენებლად „გამოფენილის“ (გამოწყობილის) შთაბეჭდილებას სტოვებს.

სამწუხაროდ, დრო აღარა გვაქვს, რომ უფრო გულდასმით დავათვალიეროთ ეს მუზეუმი: უკვე ექვსი საათია. მეგზურებსაც მოუხსენრობა ეტყობათ: რევოლუციის მუზეუმის დირექტორი გველოდებაო. წავედით.

„რევოლუციის მუზეუმი“ ბრატიანუს სასახლეშია მოთავსებული. სასახლე შესანიშნავია. კარ-ფანჯრები მოჩუქურთმებულია. ჩუქურთმა გამოყენებულია არა მარტო ფასადის, არამედ შიგნით სახლის დასამშვენებლადაც. ეს მუზეუმი, უფრო სწორი იქნება თუ ვიტყვი, რუმინელი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიის გამოფენაა (თავისთავად ეს საინტერესო იდეაა და, ვფიქრობ, ჩვენი მუზეუმის ისტორიის განყოფილება ამისთვისაა მოწოდებული). აქ წარმოდგენილია გლეხთა ბრძოლა ბოიარების წინააღმდეგ XIV საუკუნიდანვე. გამოფენილია (მაკეტით, სურათით, ნატურით) საპყრობილებები, ტანჯვის იარაღები (ხაჯალურები, ხუნდები, კისრის საკვეთი ვეება ცული, ხელ-ფეხის საკვეთი ურმის თვალი). მოცემულია XIX საუკუნის გლეხთა გამოსვლებს მეთაურთა სურათები: ტოდორ ვლადიმიროვიჩი (1821), ანა იპიტესკუ (1848), ნიკოლა ბალჩესკუ (1848). აქვეა წარმოდგენილი რუმინეთში მარქსიზმის შემომტანი დობროჯევანუ (1872, 1881, 1883). ამას მიჰყვება აწინდელი ბელადების რევოლუციონური მოღვაწეობა—დეჟი, ანა პაუკერი. გამართულია საენები, სადაც ეს ამხანაგები იტანჯებოდნენ ფაშისტების მიერ. აქვეა სურათები ახალგაზრდა რევოლუციონერებისა, ფაშისტებს რომ ამოუხოცნიათ. გამოფენა კარგად არის მოწყობილი და ძლიერ შთაბეჭდილებას სტოვებს (ჩვენი შთაბეჭდილება აკაკიმ ჩაუწერა). აქვე გვიჩვენეს, სხვათა შორის, ფრთხილად დაცული ისტორიული ბიბლიოთეკა (30,000 ტომი) ბრატიანუსი. ყველაფერს გვიჩვენებენ და ჩვენს აზრს ყურადღებით ისმენენ. მასწავლებლებად გვიყურებენ და შარათალიცაა: ჩვენთან შედარებით ესენი ახალფეხადგმულნი არიან.

უკვე რვა საათი იყო, რომ სასტუმროში დავბრუნდით. ხვალ, ცხრა მარტს, სოფიაში გავემგზავრებით: თუ ათ მარტს გადავაცი-

ლეთ, ბულგარეთში აღარ შეგვიშვებენ. გეგმა დაეწყო: რუმინული ვალუტა დავზოგეთ; ბულგარეთს რომ საქმეს მოვრჩებით, რუმინეთშივე დავბრუნდეთ, ანთიმოსსა და ბესიკს უფრო გულდასმით მივხედოთ; ორივე ეს რეალური საქმე ჩანს; თანაც მორალურ-მეცნიერული ვალი მოხდელი გვექნება.

მატარებლით წასვლა ვირჩიეთ. იაფიც ღირს, ღუნაის ვნახავთ, ქვეყანასაც შევათვალიერებთ.

9 მარტი. გამოუდარებია. შთაბეჭდილებათა წერას ჩაუჯექი. დათქმული გეაქვს, რომ ღღეს სოფიაში გამგზავრებამდე არსად გავალთ. 11 საათზე, საუზმობისას, საელჩოდან ანაზღეულად შეგვეტყობინეს, რომ ერთ საათში სოფიისაკენ თვითმფრინავი იქნება. საგანგებოდ დაწყობილი გეგმა დაგვეშალა. მეტად ნაცლური პერსპექტივა გაჩნდა. ხვალ საღამოს ნაცვლად სულ რაღაც საათნახევარში სოფიას ვიქნებით. ფაცაფუციან შვეკარით ბარგი და ნახევარი საათის შემდეგ აეროდრომზე გავჩნდით. მცირე საბაჟო პროცედურა გავიარეთ და თვითმფრინავში მოვთავსდით. ეს თვითმფრინავი ჩვენია, მოსკოვ-სოფიას ხაზზე მუშაობს. ღღეს ბუქარესტში ჩამოფრენისას ბოლო დაზიანებია. ვერ გვაიმედებენ, გაფრინდება თუ არა. დიდხანს აკეთეს. თორმეტი საათის ნაცვლად ოთხ საათზე ავფრინდით. თვალწინ გაიშალა რუმინეთის თვალუწვდენი ველი ბუქარესტით და ხშირი სოფლებით. სამწუხაროდ, ღრუბლებმა მალე მოგვწყვიტა. სასიამოვნო სანახაობას, თუმცა მცირე ხნით. ნახევარი საათის შემდეგ უკვე ბულგარეთის სოფლებზე მივფრინავდით. რაღაც ქალაქი გამოჩნდა. ჩვენმა თანამგზავრმა ბულგარმა მეორეს გასძახა: „პლევენ“. ქალაქი პლევენა იყო. ღრუბლები თანდათან გადაიყარა. მთა გაღაქლახეთ, მაგრამ ყიდევ უფრო მაღალი მთა თვალწინ აგვეტუხა. აი ამ ორ მთას შუა დაეკებაზე არის სოფია.

ბულგარეთში ჩვენი საელჩოს პირველი მდივანი ამხ. კონოვლოვი აეროდრომზე დაგვხვდა. მიტარნია (საბაჟო) გავიარეთ და ის იყო მანქანაში ვსხდებოდით, რომ ბულგარეთ-საბჭოთა კავშირის კულტურული ურთიერთობისა და ბულგარეთის აკადემიის წარმომადგენელი (ამხ. რადევი და პროფ. დიმიტროვი) მოვიდნენ. თავი მასპინძლებად გავაცანეს, ჩვენი სტუმრები ხართო. ქალაქში წამოვედით. „ხოტელ“ (სასტუმრო) „ბულგარიაში“ მოვთავსდით.

მასპინძლებთან ხელის პაემანი დავთქვით. აბს. კონოვალოვმა წასვლის წინ წინასწარი ცნობებიც მოგვაწოდა ბულგარეთის შესახებ.

მარტონი დავრჩით. სასტუმრო კარგია, თუმცა ისეთი ვერაა, როგორც ბუქარეშტში. ცალკე ოთახები აქაც მოგვიხერხდა. დაღლილები არა ვართ. ქუჩაში გამოვედით და შრავლად მოსვირბე, ხალხში გავერიენით.

გვეოცა, რომ ბულგარულ ენაზე საუბარი ჩვენთვის სრულიად გაუგებარია. ალბათ ეს სმენის შეუჩვევლობით უფრო აიხსნება, თორემ ბულგარული წიგნი რუსულის (განსაკუთრებით, ძველ-რუსულის) მცოდნესათვის სანახევროდ მაინც გასაგებია.

ათ მარტს დილის 11 საათზე აკადემიიდან გვეწვივნენ პროფესორები დიმიტროვი (არქეოლოგი) და ნიკოლაევი (ისტორიკოსი). აკადემიის სტუმრები ხართო, გამოგვიცხადეს. ყოველგვარი ხელისშეწყობა აღგვითქვეს, ბაჩკოვოს (პეტრიწონის) მონასტრის შესახებ ლიტერატურის მოწოდებას შეგვპირდნენ, ხოლო სოფლის ბიბლიოთეკაში იმ ხელნაწერის (პეტრიწონის მონასტრის გრიგოლისეულ-წესდების) ჩვენებას, რომლის შესახებ ცნობა ჩვენ უკვე თბილისში გვქონდა.

პროფ. დიმიტროვი და პროფ. ნიკოლაევი მალე წავიდნენ. სამი საათისათვის მოსვლას შეგვპირდნენ. ჩვენ პირველ საათზე საელჩოში წავედით.

ჩვენი ბულგარელი ელჩი ბოდროვი ხალისიანი კაცი ჩანს. კარგა ხანს გვესაუბრა ჩვენს მიზნებზე, ბულგარეთზე. დახმარება ხელსშეწყობას შეგვპირდა. დავეთხოვეთ. საბჭოთა კოლონიის სასადილოში წავედით.

სადილის შემდეგ დასასვენებლად ის იყო დავბრუნდით, რომ პროფესორები დიმიტროვი და ნიკოლაევი შოვიდნენ. ლიტერატურაც ბაჩკოვოს მონასტრის შესახებ მოუტანიათ. ბიბლიოთეკაში წავედით. წარსული ომის დროს ბიბლიოთეკა დაზიანებულა. ესლან-ბეციბაღოვი შენობას აგებენ.

ბიბლიოთეკის დირექტორმა, გვართ ბოროვმა, დედით რუსმა, მამით ბულგარმა, თავის კაბინეტში მიგვიწვია და მალე მოატანინა ხელნაწერი. გარე შეხედვით ეს წიგნი რაიმე განსაკუთრებულ-

შთაბეჭდილებას არა სტოვებს. ის გადაწერილი ჩანს XIX საუკუნეში თუ არა, ყოველ შემთხვევაში არა უადრეს XVIII საუკუნის მიწურულისა. ამის საბუთია ამ ხელნაწერის ქალაღი.

წიგნს ბოლოზე დართული აქვს ფართო ცალფურცელა სქელე ქალაღი, რომელზედაც გაღმწერილია ბაჩკოვოს მონასტერში დაცული ღეთისმშობლის ხატის ქართული წარწერა.

ღღეს უკვე გვიან არის ამ ხელნაწერზე მუშაობის წამოწყება. თანაც გადაწყდა, რომ ჯერ ბაჩკოვოს მოვიღოთ და ამ ხელნაწერს შემდეგ ჩაუუღღებოთ.

პროფ. ნიკოლაევემ მანქანით დაგეატარა ქალაქი. სოფია ლამაზად ნაშენი შეღარებით პატარა ქალაქია, ბუქარესტს შესამჩნევად ჩამორჩება როგორც სიღიღით, აგრეთვე სიღდიღრიოთაც. წარსულ ომსაც ძლიერ დაუზიანებია ის.

ქალაქის ცენტრში ყურადღებას იქცევს ფართო, ლამაზი მოღღანი ძეღლით: მაღალ კვარცხლბეკზე მხედარი მეფე ალექსანდრე II, ქვემოთ, გარშემო, რუსი მხედრობა XIX საუკუნის მე-80 წღღზინათვის დამახასიათებელ სამხედრო სამოსელ-საქურველში; აქვე წარწერა: „Царю освободителю от признательного болгарского народа“.

თვალში გვცემა: აქ ძეღლი ალექსანდრე მეფეს უღღას (ის ღღესაც ცოცხალი ყვავიღებით მოურთავთ), ხოლო სამშობლოში — მის მკეღღეს.

აქვე ახლოა სოფიის ახალი ტაძარი. მის აშენებაში რუსეღს ღიღი თანხა გაუღღია. აგებუღღია ეს ტაძარი ალექსანდრე ნევეღსის სახეღობაზე. შესანიშნავი ნაგებობაა და ღღმა შთბეჭდიღებასაც ხტოვებს თავისი სიღაღლით, სიღიღღ-მოცუღობით, მოხღღნიღობით და მხატვრობით (ნამუშეღარია ეასნეცოვის, რეპინის და სხვეღბისა).

ჩქარა დაგბრუნღით, რათა ბაჩკოვოს შესახებ ლიტერატურა ჯაღღავათეღღიეროთ: ღიღის ცხრა საათზე. პეტრიწონს (ბაჩკოვოს) მიღღღივართ.

ლიტერატურა პეტრიწონის შესახებ საკმაოდ ღიღი აღმოჩნღა-აჯობებღა, რომ ორიოდ ღღე აქ დაგვეცაღღნა, ლიტერატურას გავც-ნობოღით და მხოლოდ ამის შემდეგ წავსულიყავით აღღიღზე, მაგ-

რამ ეხლა გვიანდაა: შეპირებული ვართ და ხვალ დილით ჩვენნი მასპინძლები აკადემიიდან მატარებლის ბილეთებით ხელში კარს მოგეადგებიან. ასეც მოხდა.

დილის ცხრა საათზე დას. ევროპიდან სტამბოლს მიმავალი ექსპრესი ჩამოდგა. პროფესორ ნიკოლაევს გარდა პეტრიწონს წამოგყენენ დოცენტები ანგელოვი (ბიზანტინისტი) და დიმიტროვა (მხატვრობის სპეციალისტი).

ლამაზად მორთულ კუბეში მოვთავსდით. ექსპრესმა ერთ საათში გაიარა ჩრდილო ბულგარეთის მთიანი ზოლი და სამხრეთ-აღმოსავლეთის მიმართულებით ველში გავიდა.

თუმცა ზამთარია, მაგრამ გარემო მაინც ლამაზი ჩანს. სოფლები სერებზეა შეფენილნი კოხტად მოჩანან გლეხის სახლები. სოფელში ყველაზე დიდი და კარგი სახლი სკოლის შენობააო, თავმომწონედ გვითხრეს ჩვენმა თანამგზავრებმა. გამახსენდა ოდესღაც წინაქითხი, რომ ბულგარეთში სახალხო განათლება დიდ პატივში იყო. სოფელში აქა-იქ ორსართულიანი შენობებიც შოჩანს. აქ ვერა ვხვდებით ისლით დახურულ სახლებს, როგორც რუმინეთში. საერთოდ, ბულგარული სოფელი მე უფრო კარგი მეჩვენა, ვიდრე რუმინული, ხოლო გლეხობა უფრო გამრაველი.

ფილიპოპოლი, საითყენაც ჩვენ მივდივართ, სოფლის შემდეგ ბულგარეთში პირველი ქალაქია. აქ შას ეხლა პლოვდივი ეწოდება. თრაკიის ველი, სადაც ეს ქალაქი იმყოფება, ძლიერ ნაყოფიერია. ბულგარეთს მარჩენალი ეს არისო, გატაცებით გვეუბნება პროფ. ნიკოლაევი და სევდიანად დასძენს: ზერძნები ამის წაგლეჯასაც კი გვიპირებდნენო. ველი აქ როდოპის მთებსა და ე. წ. სრედნა გორას შუაა გაწოლილი. ზოგან ის მეტად ფართოა, რომ კიდე არ უჩანს, ზოგან კი საკმაოდ ვიწროვდება.

ჩვენი მატარებელი სწრაფია და მრავალ სადგურს ისე ჩაუქროლებს, რომ სელასაც კი არ ანელებს. ერთი პატარა ქალაქის პირას შეჩერდა. ბაზარჯიკ ეწოდებაო, გვითხრეს. ვკითხვე, რატომ დაგვიცავთ ეს უცხო სახელი, ის ხომ ოსმალთა ბატონობის კვალია მთქი. თათარ ბაზარჯიკ ერქვაო, მოიბოდიშეს, „თათარ“ მოვაცილეთო. შემდეგ (აქეთობას) გამოირკვა, რომ ჩვენს თანამგზავრებს არა სცოდნიათ, თორემ თათართან ერთად ბაზარჯიკიც დიდი ხანია

მოუშლიათ და სადგურისათვის, ისევე როგორც ქალაქისათვის, მარიცა დაურქმევიათ.

სწორედ აქ გაივლის მდინარე მარიცა. იქ შედარებით პატარა მდინარეა და მდორედაც მიდის ამ ველზე. ზღბათ ზემო წელშია ის სწრაფი და ხმაურა, თორემ შეუფერებელი იქნებოდა ბულგარული ჰიმნის სიტყვები: Шуми, Марица окривавлена. შაინც ბულგარეთის მთავარი მდინარე ესაა და ამ ველის მოწყვაც ალბათ მას დაეკისრება.

განუწყვეტელი საუბარი გვაქვს ჩვენს თანამგზავრებთან. განსაკუთრებით ხალისიანი მოსაუბრე ჩანს ენამკვერი და სიტყვის მოყვარული პროფ. ნიკოლაევი, დედით რუსი, მამით ბულგარი.

უყვართ ბულგარებს თავისი ქვეყანა, უყვართ თავისი ისტორია, გატაცებით უყვართ ის, უყვართ პოლიტიკურად. დაჩაგრულობას უჩივიან მეზობელთა მხრით, — მიგეტაცესო მაკედონია, თრაკია, დაბრუჯა, და სამართლიანობის აღდგენას ბალკანეთში სოციალიზმის დამყარებას უკავშირებენ.

ახსოვთ თურქ-ოსმალთა ველური ბატონობა „კბილის მოცვეთისათვის“ გადასახადით, მაგრამ განსაკუთრებით მწვავედ ახსოვთ ბერძენი სამღვდლოება, რომელიც თურქ-ოსმალების მფარველობის ქვეშ ისე უმოწყალოდ ყვლეფდა ბულგარებს, რომ თვით თურქი მებატონეც კი „კეთილად“ მოსჩვენებიათ.

ზევრს მოგვითხრობენ ფაშისტების ბატონობის შესახებ ბულგარეთში. გვაცნობენ, თუ რარიგ ცდებოდნენ ფაშისტები, რათა ბულგარ ხალხს ყოველგვარი კავშირი გაეწყვიტა საბჭოთა ქვეყანასთან და უპირველეს ყოვლისა ტრადიციული სულიერი კავშირ არუს ხალხთან, რარიგ სასტიკად იყო აკრძალული წასვლა საბჭოთა კავშირში და ამავე დროს კი ხელი ეწყობოდა გერმანია-იტალიაში სასწავლო თუ სამეცნიერო მივლინებებს, რა პატივში იყო თეორა ბულგარების უგრო-ფინური წარმოშობისა და როგორ ხელოვნურად იჩქმალებოდა სლავთა როლი და მნიშვნელობა ბულგარი ერის წარმოქმნაში...

სამ საათ-ნახევარს მგზავრობის შემდეგ პლოვდიეს (ფილიპოპოლი) მივედით.

ფართო ველში მარიცას მარჯვენა მხრით ანაზღვეულად რამდენიმე კონუსისებრი გორა აზიდულა (გვითხრეს შვიდიდით, ჩვენ კი ოთხი დავითვალეთ). ველში ბორცივი მეტად. მოხერხებული საც-

ზოვრისი უნდა ყოფილიყო გარკვეული დროის ადამიანისათვის. ქალაქის აშენებას აქ ფილიპე მაკედონელს მიაწერენ. შეიძლება ასეც იყოს, თუმცა მნიშვნელოვანი სამოსახლო პუნქტი აქ ამაზე უწინარეს უთუოდ საგჭლებელია.

დღეს პლოვდივი მარიცას ორივე მხარეზე გაშლილა. აქ ას ოცდაათი ათასი მცხოვრებელია. ქალაქი განთქმულია საკონსერვო ქარხნებით. დიდ ნაყოფიერ ველში, მდინარის პირას და ვეროპა-აზიის დიდ გზაზე შდებარეს, ამ ქალაქს ახალ ბულგარეთში ბრწყინვალე მომავალი აქვს.

ქალაქის თვითმმართველობის მდივანი სადგურზე დაგვიხვდა, პლოვდივის სტუმრებად გამოგვაცხადა და სასაუზმედ მიგვიწვია. სუფრა კლუბში გაეშალათ. ის მდიდრული არ იყო, მაგრამ გულუხვობა უთუოდ იგრძნობოდა. გულთბილ სიტყვებსა და საუბარში მოვრჩით საუზმეს. ჩქარა წამოვიშალენით: პეტრიწონს მიგვეჩქარება.

მანქანებში ჩაესხედით და ლარივით მარჯვესა და გრძელ შარას გაეუდქით.

ჩვენს მზლებელთ პლოვდივს შემოვმატნენ და ბაჩკოვოსაკენ წამოგვეყენენ თვითმმართველობის მდივანი და აქაური მუზეუმის დირექტორი დ. ცონჩევი.

გზა კარგად ნაკეთებია და მანქანაც გაუჭირვებლად მიქრის. მარჯვნიდან როდობის ქედი მოგვდევს. თოვლიან ველში აქა-იქ ეამჩნევთ ყორღანებს. ზოგი მათგანი უჩვეულო დიდია. არქეოლოგ ცონჩევის ცნობით აქ, თრაკიაში, ათი ათასამდე ყორღანია აღრიცხული. ზოგიერთი გაუთხრიათ და ნივთებით მდიდარი საფლავები აღმოუჩენიათ რომისა და შის წინა დროისა. საერთოდ, ამ ყორღანებს თრაკიელების ნაკვალევება სთვლიან.

ველში მოსახლეობა არა ჩანს. სამაგიეროდ როდობის შთის ქალთებზე ხშირად შეფენილი სოფლები მოწმობს ამოველის სი-ცოცხლეს.

აქაა თან როდობის ქედს მივუახლოვდით და მდინარე ჩაიას (ჩაპელარსკა რეკა) ხეობას მივატანეთ. ხეობიდან გამოსავალში, ველის პირად, პატარა ქალაქია გაშენებული—ასენოვგრადი. ძველად, XI საუკუნეში, აქ იყო სოფელი სტენიშახა. აქედან გზა ბაჩკოვოსაკენ ამ მდინარის ბუნებით მიჰყვება.

მაღალსა და ტყიან მთებში ვიწროდ გაწოლილი ხეობა ამ ზამთარშიაც ლამაზი ჩანს. სულ ათიოდე კილომეტრი—და ჩვენ პეტრიწონს ვიქნებით.

გზა, ჩვენ რომ მივყვებით, დღეს სახელმწიფო მნიშვნელობისაა. ის როდობის მთების გადალახვით მაკედონიაში ბელომორეს (ეგეოსის ზღვა) მიდამოში შედის. ეს გზა, როგორც ჩანს, ძველადაც არსებობდა და დიდი მნიშვნელობისაც იყო. ამას მოწმობს ძველი ციხის ნანგრევი ამ ხეობაში, ასენოვგრადიდან რამდენიმე კილომეტრის მოშორებით მდინარის მარცხენა ნაპირზე; ამასვე მოწმობს ოსმალობის დროის ხიდის ნაშთი კიდევ უფრო ზეით, პეტრიწონის მიდამოში. ამრიგად, გამოდის, რომ ქართველთა მონასტერი გრიგოლ ბაკურიანის ძეს ამ დიდმნიშვნელოვანი გზის პირად მაკარ ხეობაში გაუშენებია.

გზა კარგად არის მოვლილი. ერთ ადგილას მშვენიერი ხილი ახლახან აუგიათ. აქვე, მდინარის მარჯვენა ნაპირზე, მძიმე მუშაობაა გაჩაღებული: არხი გაყავთ და რუსხმულს აგებენ. ხალღაც ქვემოთ ჰიდროსადგურს აშენებენ.

ამ ხეობაში ჩვენს ყურადღებას იქცევს აგრეთვე თეთრი და შოკეითალო მარმარილოს ქვის ჯიშების სიუხვე.

გავიარეთ სოფელი ბაჩკოვო. მთის სოფლის კვალობაზე ეს საკმაოდ მოზრდილია. ამ სოფელს გრიგოლ ბაკურიანის ძის გუჯარო განსაგებელი (=ტაბიკონი) იხსენიებს: ვაჩკოვა. აქედან მონასტრამდე ორი კილომეტრი თუ არის. ეს მანძილიც გავიარეთ და მანქანები შარაზე დადგა, ხოლო ჩვენ ქვეითად მონასტერში შესავალი გზით მცირე აღმართს შევეუდეთ.

პეტრიწონის მონასტერი (დღეს ბაჩკოვოს მონასტერი) გაშენებულია მდინარე ჩაიას მარჯვენა მხარეს, როდობის ქედის ჩრდილო კალთაზე. მაღალი და კლდოვანი მთა სამხრეთის მხრიდან პირქუშად გამოიყურება, ჩრდილოეთით კი უფრო დაბალი და ადვილმისადგომი ქედი საზღვრავს ხეობას. ეს ხეობა აქ, მონასტრის ძირას, ანაზღეულად გაფართოებულია, თუმცა ცოტა ზემოთ, აქვე ახლოს, ისევ ვიწროვდება.

მეუტხოვა, რომ მონასტერში ცოცხალი გზით შევიღვივართ. კარიბჭე გავიარეთ. დიან რკინის ძველი კარი. ის შეიძლება მონასტრის პირველი აგების დროისაც კი იყოს. ამავე კარიბჭის მეორე

სართული სამრეკლოა. შიგნით არე, დაახლოებით ერთი ჰექტარის ფართობისა, სწორ ოთხკუთხედს წარმოადგენს. ხსენებულ ფართობს ოთხივე მხრით ქვის ორსართულიანი შენობა უკლეს. შენობის დასავლეთი მხარე ამის წინარე დამწვარა. მას ხელახლა აგებენ. პეტრიწონის მონასტერში დღეს ორი მოქმედი ეკლესიაა. ერთი მათგანი, მთავარი ეკლესია, მოთავსებულია ხსენებული ოთხკუთხედის შუაში. მეორე, უფრო მცირე ეკლესია, ოთხკუთხედის გარეთ დგას სამხრეთის მხარეს.

უზოში მწირი შემოკვევება და მონასტრის წინამძღვართან წაგვიყვანა. წინამძღვარი მამა იონა ბრვე ვაჟკაცია, 30-35 წლისა. მისი „საკანი“ აქვეა მეორე სართულზე—ლამაზად მოწყობილი სამოთახიანი ბინა, ელექტრობა, რადიომიმღები, რბილი ავეჯი და წმინდანების სურათები. აქვე დგას სამუშაო მაგიდა წიგნებით. ეს ბერი მეცნიერობას იჩემებს: პეტრიწონის მონასტრის ისტორიის სურს დაწეროს.

საქირო მისალმება - მოკითხვის შემდეგ მონასტრის ძველი ხელნაწერები ვიკითხეთ. წინამძღვარმა გვაცნობა, რომ ქართული რაიმე ხელნაწერი მონასტერში არ მოიპოვება. დღეს აქ არც ბერძნული ხელნაწერებია. ისინი პროფესორმა გოშვემამ კარგა ხანია რაც სოფიას წაიღო. უსიამოვნო ცნობაა.

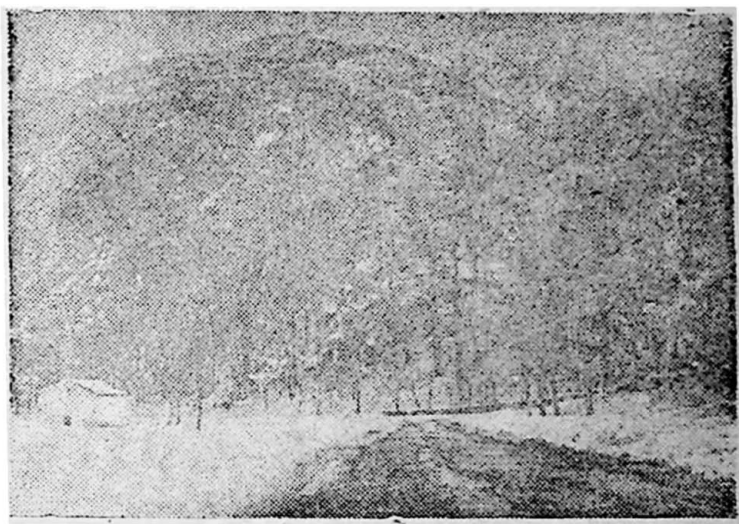
სადამო უამია, ძლიერ ცივა. მაინც წავედით მთავარ ეკლესიაში. ის, როგორც ფიქრობენ, გრიგოლ ბაკურიანის ძისეული ეკლესიის ადგილზეა აშენებული XVII საუკუნის პირველ ნახევარში. მოხატულიც მაშინვე არის (1643 წ.). მხატვრობა დაუზიანებლად არის შენახული და არც თუ მდარე ღირსებისაა. მკვლევართა აზრით ძველი (XIV საუკუნის?) ეკლესიიდან, გადარჩენილია სტოვა, რომელიც უხეიროდ ჩანს ახალზე მიკერებული.

ეკლესიაში კიდევ უფრო შეტად ცივა. ამხ. აკაკი დიდის გულმოდგინებით (სამწუხაროდ, უშედეგოდ) ეძებს წარწერებს ან სხვა რაიმე ძველს ნაკვალევს. მე კი ღვთისმშობლის ხატს მივაღდეგ, შუა ეკლესიაში საპატრო ადგილას რომ არის სვეტზე მისვენებული.

ხატის ფიცარზე დღეს რაიმე გამოსახულება აღარა ჩანს და მისი ვინაობის შესახებ მხოლოდ წარწერიდან ვიცით.

პირველად (?) ეს ხატი 1311 წელს მოუქედნიათ (ამაში ჩვენ ქვემოთ დავრწმუნდებით), მეორედ კი—1819 წელს, როცა ძველი მოქედლობა ნაწილობრივ დაუფარავთ. ძველი მოქედლობა შესრულებულია მოოქერილი ვერცხლით, ფაქიზი (ქართული) ხელობით, 1819 წლისა კი აგრეთვე ვერცხლით, მაგრამ უშინო-უგემურად.

წინამძღვარი იონა დაგვიჩიდა, რომ ხვალვე სტენიმახიდან ოსტატს მოაყვანიან და ხატს ამ ნაგვიანევი სამოსლისაგან გაათავისუფლებინებს, ასე რომ ჩვენ მისი ძველი (პირველი?) შემკულობის ზილვისა და ამ ქართული წარწერის სრულად წაკითხვის საშუალება გვექნება.

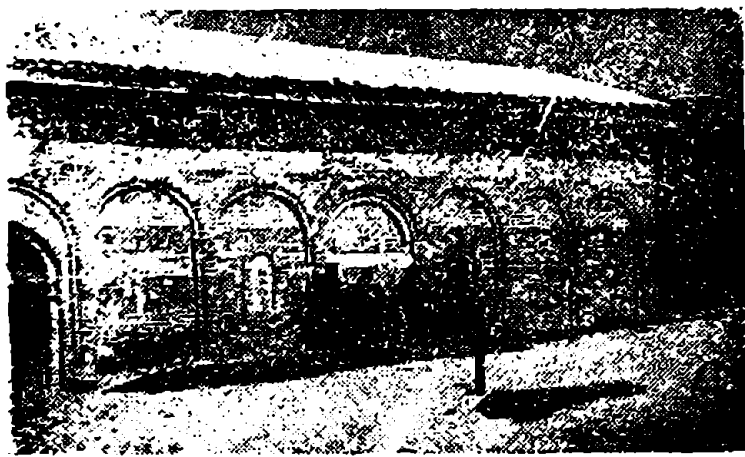

გრიგოლ ბაკურიანის ძის საძვალე

სხვა რაიმე სიძველე, ჩვენ რომ გვინტერესებდეს, ე. ი. ქართულის კვალი, ამ ეკლესიაში არაფერი ჩანს. იმედგაცრუებულად ვართ (თუმცა ამას არც ერთი არ ვამბობთ).

გრიგოლის საძვალეზე წავედით. XI საუკუნიდან ეს საძვალე (костница) ერთადერთი შენობაა, დღემდე რომ მოუღწევიდა.

საძვეალე აგებულთა მონასტრის აღმოსავლეთით, მისგან ორასიოდჳ შეტრის მოშორებით, განსაკუთრებით მოხდენილ ადგილას. ორსართულიანი ეკლესია წარმომდგარია გორაკის პირზე, რომლის ჩრდილოეთი მხარე აჳ მიუვალთ ციცაბოთ. აშიტომაცათ, რომ ამ შენობას მორთულობა—კამარათალები—მხოლოდ სამი მხრიდან აჳეს. საძვეალეს ორივე სართული ცალნავიანი ეკლესიათ. ორივე ეკლესია მოხატული ყოფილათ. მხატვრობათ მეტად დაზიანებულით (გვეუბნებთან: ეს სახლი ორას წელიწადს უსახურავოდ იდგათ), შავრამ რაც გაძარჩენილათ. ისიც მოწმობს, რომ მისი მხატვარი მალანტიერი ხელოვანი ყოფილათ.

გრიგოლ ბაკურიანის ძის საძვეალე (სამხრეთიდან)

როგორც საძვეალეს არქიტექტურისათ, ისე მისი მოხატულობის შესახებ მოიპოვებათ ლიტერატურათ ბულგარულს, რუსულსათ და ფრანგულს ენებზე. ასეთითა გამოკვლევებთ ა. გრაბარის, ივ. გოშვისათ და დ. ლასკოვისათ.

ა. გრაბარი ამ საძვეალეს აღმოსავლეთის (პალესტინის) ძველი ქრისტიანული ხუროთმოძღვრული ტრადიციის ნავიანევე გამოვ-

ლინებადა სთელის, თუმცა ქართულ მოტივებსაც აძინევს შენობის დეკორაციის დეტალებში¹.

ხატვალის მოხატულობა ა. გრაბარის აზრით ორ სხვადასხვადროს ეკუთვნის. უძველესი, ე. ი. თავდაპირველი, უნდა XII საუ-

¹ საკიროდ მიგვიჩნია აქვე მოვიტანოთ ამ საინტერესო წერილიდან ზოგერთი ადგილი: „...Между ней (ე. ი. გრაგოლის საძვალესა) и предшествующий ей палестинскими мартириями лежит веков 5—6, не представленных ни одним памятником. ამისდა მიზეზადეად ...Всесторонняя же близость ее к палестинским мартириям, подобным рисункам коптской ткани, поразительна.. Костница просто воспроизводит древнехристианский тип“ და განაგრძობს: „Таких образом, в декорации фасадов костницы отмечаются несомненные позднекавказския черты (იგლისებება декорации окон, окруженных вальком). Нельзя не поставить этого в связь с грузино-армянским происхождением строителя монастыря, Григория Пакурияна“... და ქვევით: „Если в деталях ее декорации чувствуются грузинские мотивы, а на конструкции лежит отпечаток глубокого архаизма, то не воспроизводит ли она, конечно, с рядом отступлений позднейшего времени и в константинопольской технике (чередование камня и кирпича) какой нибудь древний кавказский мартирий, сохранивший еще первоначальныя палестинския традиции? და უპასუხებს: армянское происхождение Пакурияна (сказавшееся между прочим в том, что на оригинале устава он подписался по-армянски и текст был составлен на греческом. грузинском и армянском языке) и его имя—Григорий, наводят на мысль, что свою усыпальницу он мог постронть по образцу того древнего мартирия св. Григория-просветителя Арменнии, формы которого Сшиговский почему то ищет в позднейших церквах—ротондах. Несохранившийся до наших дней, он мог, в оригинале или в копиях, существовать в II веке“. Известия на Българския археологический институт, т. 1, Свезна II, София, 1924, стр. 103—132. Я. Грабарь. Болгарския церкви—гробницы.

ფაქტების უთუოდ მაღალმეცნიერული ცოდნით შესრულებული ეს წერილი, ბუნებრივია, ისტორიულად თავს ვერ ართმევს აკად. ნ. მარის მიერ წამოყენებულ დიდ საკითხს ტაოელთა „ქართველობა“ — „სომხობის“ შესახებ და ამ რთულ ბანდულში უიმედოდ გახლართული გამოყურება.

კუნის პირველი ნახევრისა იყოს, ნაგვიანვეი კი XIV საუკუნისა, როცა მონასტერი „მეორედ აღაშენეს“¹.

ამავე საკითხის შესახებ გამოკვლევა აქვს დაბეჭდილი პროფესორ ივ. გოშევს. ამ ავტორს უტურადღება მოუქცევია მის დრომდე შეუქმნეველი ბერძნული წარწერისათვის, რომელიც საძვალეში კარს ზემოდან არის მოთავსებული². ამ წარწერის თარგმანია:

Изобрази се този всечестни храм горе и доле чрез ръката на Иоанна зографа Иверопулца. А вие, кои то четете, моли-те се за мен, ради Господа. автoрoс ес мoмбaтцeвeლი ქართველი ჰგონია—ივეროპულეც—და კითხულობს, ხომ არ არის ძოანე მხატვარი იოანე პეტრიწიო (პეტრიწს ის ნ. მარის სტატიით იცნობს³.

გოშევისეული წაკითხვა სწორი უნდა იყოს. მაგრამ მტკიცება, რომ მხატვარი ქართველია, ამ საბუთით—ივეროპულობით მოხსენიება—ადვილად გასაზიარებელი ვერაა: „ქართველისშვილის“ ქართველობა სავალდებულო არაა. თუმცა ჩვენი ავტორის მოსაზრების სასარგებლოდ შეიძლება ის გარემოება ლაპარაკობდეს, რომ ამ საძვალის ერთი ფრესკის წარწერა ქართული ყოფილა: წმინდაა გიორგი ქაშოეთისაა. მაგრამ სიძნელე იმაშია, რომ ჩვენ არ ვიცით: ეს ფრესკა ივეროპულის ნახელავია, თუ არა.

ქაშოეთის წმინდა გიორგის ფრესკა დღეს ამ საძვალეში აღარ მოიპოვება. ის 1912 წელსაც აღარ იყო.

1896 წელს ეს ფრესკა ქართული წარწერით შეუნიშნავეს დ. ლასკოვს. მას წარწერა „ზუსტად“ გამოუხატავეს და ნ. მარისათვის გაუგზავნია. ნ. მარს ბევრი უმსჯელნია ქაშოეთის შესახებ, ვერ აუხსნია, წარწერის ტექსტი კი დ. ლასკოვისათვის დაუბრუნებია თარგმანითურთ. აქვე ნ. მარს წარწერის თარიღის შესახებ

1 Известия на Българския архиеологический институт, т. II, 1923—1924. А. Грабарь. Роспись церкви - кoстницы Бачковскогo монастыря, стр. 1-68 და La peinture religieuse en Bulgarie par André Grabar.—Paris, Librairie orientaliste Paul Geuthner, 13, rue Jakob, VI, 1928.

2 ივ. გოშევის აღდგენილი ეს წარწერა იკითხება:

1) Δυστυχῆς ἐστὶ τὰ πᾶσι (εἴ τις) γὰρ οὐτὸς ἄνο καὶ ἀτό.

2) Ἐ:α Ἱερός Ἰω(άννου) ἱστας (οὐχ'ἀφου) Ἰβηροπουλου

3) καὶ οἱ ἀν(α)γινoσχοῦν (εἰς εὐχέας) μὲ εμὶ δια τοῦ Κ(ύριον).

3) გოშევი ამ წარწერაში შეცდომებს პოულობს. ეს გარემოება მას კიდევ უკეთ საბუთს აძლევს იმისას, რომ დამწეოი—იგივე მხატვარი—ბერძენი არაა. იხ. Годишник на Софийския Университет, VI, Богословский факультет, София, 1931. Нови данни за историата и археологиата на Бачковския мoнастырь, გვ. 348 (10).

აზრი გამოუთქვამს: ყველაზე უფრო მისაღები თარიღი ამ წარწერისა XI საუკუნის მიწურულია¹.

ა. გრაბარი კი (ზემოთ მოტანილ წერილში) ამ ფრესკას უფრო ნაგვიანევი ხანისად (XIV საუკუნისად?) სთვლის. ამ მოსაზრებათა გარშემო შეიძლება ითქვას: პირველი—იმისგან დამოუკიდებლად, XI საუკუნისაა ეს ფრესკა ქართული წარწერით თუ XIV საუკუნისა, ორივე შემთხვევაში ეს მოკლენა იმის მოწმობა მაინც არის, რომ ამ დროს მონასტერი ქართულია და მხატვარიც შეიძლება ქართველი იყოს; მეორე—უფრო საფიქრებელია, რომ ეს ფრესკა ქართული წარწერით თავდაპირველი მოხატულობის დროისაა. ამის საბუთი შეიძლება შემდეგი იყოს: მაშენებელი გრიგოლ ბაკურიანის ძე განსაკუთრებული ხაზგასმით აღნიშნავს არა მარტო მონასტრის კუთვნილებას ქართველთადნი, არამედ იმასაც, რომ ეს მონასტერი პეტრიწონის „ქართველთა ღმრთის მშობლისა“ არის (ტიპიკონი, 22. და საქართველოდან მოტანილი ეს „ქართველთა ღვთისმშობელი“ ქართული მოკედლილობით და ქართული წარწერით დღესაც დაცულია აქ). ქართველთა წმიდა გიორგი („ქაშოეთისაჲ), რომელიც ღვთისმშობელსა და იოანე მახარებელთან ერთად ამ მონასტრის პატრონადაა გამოცხადებული (ტიპიკონი, 17), კარგად უდგება გრიგოლ ბაკურიანის ძის ქართულ განწყობილებას².

საძვალის ქვემო სართულში, მარცხნით, პირველ ნიშში მოთავსებულია ფრესკა გრიგოლ და აბაზ ბაკურიანის ძეთა. გრიგოლი აქ წარმოდგენილია როგორც მაშენებელი, ეკლესიის მოდელით ხელში.

აქვე მეორე ნიშში წარმოდგენილია ორი ბერი—გიორგი და გაბრიელ—„მეორედ მაშენებელნი“.

ა. გრაბარის აზრით ორივე ეს ფრესკა ერთი დროისაა, სახელობრ XIV საუკუნისა, როცა მთავარი ეკლესია გადააკეთეს.

¹ Известия на Българското археологическо дружество, IV, 1914 г., издадо София, 1915 г. Д. Ласков, Грузински надписъ от Бачковския манастиръ, стр. 268.

² ეს მოსაზრება, ცოტა არ იყოს, არ ეთანხმება ა. გრაბარის ვარაუდს, რომ ამ მონასტრის აღმშენებელ გრიგოლს სომეხთა განმანათლებელი წმიდა გრიგოლი უნდა ჰყოლოდა განსაკუთრებით მიჩნეული...

უკვე ბნელოდა, როცა მონასტერში დაებრუნდით. ნახულ-გან-
ცდილის გარშემო ცხოველი საუბარი გვაქვს. მასპინძლები დიდის
გულისყურით ისმენენ ჩვენს მოსაზრებებს და, ბუნებრივია, დიდი.
სურვილი აქვთ საკუთრივ ბულგარი ხალხის ისტორიისათვის იმ
ძველი დროიდან ცნობები მოიპოვონ.

ღამე კარგად მოგვასვენეს. მე დიდხანს არ დამაძინა საკითხმა,
თუ რატომ არის, რომ ამ საძვეალეში მხოლოდ ერთი ფრესკა ყო-
ფილა ქართული წარწერით? განა იმთავითვე ასე იყო? თვით გრი-
გოლისა და აბაზის ფრესკის წარწერა რად არაა ქართული, არამედ
ბერძნული ისევე, როგორც იმ „მეორედ მაშენებელი“ ბერების —
გიორგისა და გაბრიელის—ფრესკის წარწერა? ამ საკითხებზე პა-
სუხის გაცემა შეიძლება მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ეს მხატვრობა
მეცნიერულად ზედშიწევნით შესწავლილი იქნება.

12/III. ღამით მეტისმეტად ციოდა. აღრე წამოვევარდი. ბერებმა
შაინც დამსწროთ და ლოცვად იდგნენ. სოფელ ბაჩკოვოდან მლო-
ცველები მოსულან. მეოცა. ჩვენ სოფელში (კერძოდ, გურიაში)
ასეთ სურათს 1905 წლამდე თუ შეხვდებოდით.

ვიდრე ბერები ლოცვად დგანან, ეკლესიაში ზატის წარწერაზე
მუშაობა უხერხულია. რათა დრო უქმად არ დაგვეკარგნა, ისევ
საძვეალეზე წავედით. სურათები გადავიღეთ, ერთხელ კიდევ დაეა-
თვალეირეთ ეს შესანიშნავი ძეგლი, ბერძნული წარწერები გადმო-
ვიწერეთ. ამასობაში ბერები ლოცვას მორჩნენ და სტენიმახიდა-
ნაც ოქრომჭედელი მოვიდა. ეკლესიაში შევედით. ბერებში გავე-
რივენით. დღეს ამ მონასტერში 30-მდე ბერია. არ ეტყობათ, რომ
სივიწროვეში იყვნენ. ჩასუქებული არიან. თვალეებში გეცემათ
ახალგაზრდა ბერთა სიმრავლე. ზოგიერთი მათგანი სოფლის უნი-
ვერსიტეტის საღვთისმეტყველო ფაკულტეტის სტუდენტია (ჩვენი,
თბილისის, უნივერსიტეტი მოზაგონა 1920-1922 წლებში). ყველა-
ნი ბულგარები არიან, გარდა ერთი რუსისა. ერთი ბერი ათონს
ნამყოფი აღმოჩნდა. იქ 14 წელს ეცხოვრობდით. ბერძნებმა გამო-
ჰაძვეესო. ბულგარი ეხლა იქ სულ ექვსი კაციაო, რუსი რამდენი-
მე ასი იყო, ბერძენი სამი ათასამდე იქნებოაო. ქართველი ორი იყო
1912 წლამდე და უკანასკნელი იმ წელს ბერდაიცვალაო. ივერთა
მონასტერი ბერძნებს უჭირავთო.

ოსტატმა ხატი ახალი სამოსლისაგან გაამიშველა. ძველი მოკე-
დილობა ქართული (ასომთავრული) წარწერით მთლიანად გამოჩნ-
და. იკითხება (მარჯვენა მხარეზე): +მოიჭედა წმინდა ესე ხატი
ყოვლად წმიდისა დედოფლისა ჩუენისა ღმრთის მშობლისა პეტ-
რიწონს ორთა ვორციელად ძმათა მიერ ტაოელთა ეგნატის შეილ-
თა მოძღვრის ათანასის და ოქროპირისა პეტრეპეტითა ასოცდა ექვ-
სითა და წინაზე ხატისა საკინდლითა ვეცხლისათა (მარცხენა
მხარეზე): საბერძნეთს მეფობასა კეთილად მსახურთა მეფეთა ან-
დრონიკე მიხაელ და ანდრონიკესა პალეოლოღოს ძეთასა. ხოლო
ქართლს კონსტანტინესსა და დიმიტრისსა ბაგრატიონიანთასა დასა-
ბამითგანთა წელთა ბერძულად ექვსი ათას რუჯას ცხრაშეტსა, ხო-
ლო ქართულად ექვსი ათას ცხრაას ხუთშეტსა. წმიდამ ღმრთის
მშობელომ შეიწირე მცირე ესე ძღუენი მათი და შეიწყალენ და
შეოხ ეყავ მათ და მშობელთა მათთა დღესა მას დიდსა სასჯელი-
სასა წინაზე ძიხს შენისა და ღმრთისა ჩუენისა ამინ. ამინ იყავნ. ამინ.
ქრონიკონსა ხუთას ოცდა თერთშეტსა, ინდიკტიონსა ცხრაასა. ქრის-
ტე ღმერთო შეიწყალენ სულნი მათნი, კაცთ-მოყუარე, ამინ¹.

ეს წარწერა მრავალმხრივ არის საინტერესო. უპირველეს ყოვ-
ლისა ის მოწმობს, რომ XIV საუკუნეში ქართველებს პეტრიწონის
მონასტერთან კავშირი გაწყვეტილი არ ჰქონიათ; კიდევ მეტი, ამ
წარწერის (ისე როგორც რიგი სხვა მოვლენის) საფუძველზე იმის
ფიქრიც შეიძლება, რომ ამ დროს ეს მონასტერი ჯერ კიდევ ქარ-
თველთა ხელშია. ძმები, ეგნატის შვილები; ათანასი და ოქროპირი,

¹ ზემო აშიაზე ნიშბის მარჯვნივ და მარცხნივ მსხვილი ასოებით ბერძნულად აწერია ΜΡ ΘΥ ΥΒΛΑΧΕΡΝΗΘΤΗΣΑ და ქვემოთ ΙC ΧC, ე. ი. დედა ღმრთისა ელაქერნისა და იესო ქრისტე. სიტყვა ელაქერნისა ამ შემთხვევაში აღნიშნავს ამ ხატის ტიპს და არა მის სადაურობას. ამიტომაც ეს სახელი არ ეწინააღმდეგება იმ გარემოებას, რომ ტიპიკონში ეს ხატი ქართველთა ღმრთის მშობლად იწოდება. ამ ხატის ქართულობაზე მოწმობს პროფ. იორდან ივანოვის გამოკვლევაში მოტანილი ცნობა იმის შესახებ, რომ პეტრიწონის მონასტერში ჯერ კიდევ XVIII საუკუნეში მტკიცედა სწამდათ, რომ ეს ხატი ღუკა მახარებლის მიერ არის დაწერილი და რომ ის (ხატი) სასწაულებრივი ძალით თავისით მოვიდა პეტრიწონს შორეული საქართველოდან და რადგან იქ (საქართველოში) დიდის პატრივით სარგებლობდა, მრავალი ხალხი იქიდან პეტრიწონს მოიხიდა. იხ. Известия на Българското археологическо дружество, II, 1911 г. София, 1912 г. Йордан Иванов, Асенова крепост над Станимана и Бачковският манастиръ.

მონაზუნებია (იმისდა მიუხედავად, რომ ხორციელ მამას იხსენიებენ). ამის მოწმობაა, ჯერ ერთი, ის, რომ მათ ხაზგასმა დასკირვებით თავიანთი ხორციელად ძმობისათვის და, მეორეც, ის, რომ ერთი მათგანი, ათანასი, მოძღვარია.

ამავე დროს ეს ტერმინი მოძღვარი აქ გარკვევით ნიშნავს თანამდებობით მასწავლებელს და არა მხოლოდ ისეთ პირს, როგორც შეიძლება იყოს ყოველი მონაზონი,—ვისიმე სულიერი დამრიგებელი („მოძღვარი“). ამ მოსაზრების საფუძველზე შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ათანასის მოხსენება მოძღვრობით მნიშვნელოვანი გარემოების შაჩვენებელი უნდა იყოს: რომ XIV საუკუნეში პეტრიწონს ჯერ კიდევ არსებობდა ის სასწავლებელი, გრიგოლის ტიპიკონით რომ არის გათვალისწინებული და რომ ეს მასწავლებელი (მოძღვარი) ამ დროს ქართველი („ტაოელი“) ათანასია.

წარწერაში, ამას გარდა, საინტერესოა ამ ტაოელების (ორი ძმის) პოლიტიკური შეხედულება. თავიანთ თავს ისინი ტაოელებს უწოდებენ, ხოლო ტაო პოლიტიკურად საქართველოში („ქართლში“) ეგულებათ. როგორც ცნობილია, ტაო ამ დროს მთელ სამხრეთ საქართველოსთან ერთად ჯაყელთა სახლის მეთაურობით მონგოლთა ყაენის წასი ქვეყანა, მაგრამ, როგორც ეს უამთა აღმწერელის (მესხი მწერლის) პოლიტიკური მსოფლმხედველობიდან და მის მიერვე მოტანილი სხვა ცნობებიდან (მაგალითად, ბექა ჯაყელის სიტყვა თურქთა შემოსევის გამო) კარგად ჩანს, საქართველოს („ქართლის“) ეროვნულ-პოლიტიკური ერთიანობის გაგება, ამისდა მიუხედავად, განაგრძობდა არსებობას. ამას მოწმობს ჩვენი წარწერაც. „ტაო“ აქ საქართველოში შემავალი ერთ-ერთი ქვეყანაა (ისევე როგორც სამცხე, აჭარა, ოდიში, კახეთი, გურია და სხვა მრავალი); ის (როგორც სხვებიც) საქართველოს („ქართლის“) ორგანული ნაწილია (პოლიტიკურად და კულტურულად).

ამ წარწერის სხვა მხარეებს რომ არ გამოვეყიდოთ, ერთი მაინც უნდა აღვნიშნოთ: წარწერა მტკიცეა და დათარიღებულია—1311 წელი. და „ქართლში“ კი დასაზღვრებულია მეფეები კოსტანტინე და დიმიტრი. უცნაურია, მაგრამ უეჭველი ფაქტია და ქართული

ისტორიოგრაფია ამერიიდან ეალდებულია ამ „ბაგრატონიანებს“ კანონიერი ადგილი მიუჩინოს საქართველოს მეფეთა გრძელ რიგში.

ხატის საქმეს მოვრჩით. „ქართველთა ღმრთის მშობელს“ XIV საუკუნის ფაქიზ ქართულ სამოსელს ზემოდან ისევე ჩააცვეს ბეტკუ ხამრი ლომისას მიერ 1819 წელს გაქედელი უხეირო ხამოსელი.

ამ ხატთან დაკავშირებით მუ ერთი საკითხი მებადება: შესაძლებელია ეს ხატი იკონოგრაფიულადაც საინტერესო იყოს. შეიძლება „ქართველთა ღმრთის მშობელი“ ამ ხატის საქართველოდან მოტანილობას კი არ მიუთითებდეს მხოლოდ, არამედ იკონოგრაფიული თავისებურების აღმნიშვნელი ტერმინიც იყოს?

ეკლესიიდან ეზოში გამოვედით. ჯვარი დაგვჩინა გასასინჯი. ერთ ბოლგარ მკვლევარს (სტანიშიროვს?) აღნიშნული იქვს, რომ ბაჩკოვოში გუმბათს ქართულწარწერიანი ჯვარი ამკობს.

აშხ. ოთარი აცოცდა მთავარი ეკლესიის ერთ-ერთ გუმბათზე (ეს ეკლესია ორგუმბათიანია) და ჯვარი გასინჯა. ის შართლაც ქართული აღმოჩნდა. ეს ჯვარი კარგა მოზრდილია, თითქმის ერთი მეტრის სიმაღლისაა. შორიდან ის ყვითელი ჩანს. თითქო ვერცხლია მოოქრვილი. ოთარმა ქაღალდით ჯვარის წარწერის ანაბეჭდი აიღო. მხრებზე ამ ჯვარს ქართული შთაქრული ასოებით აწერია ძლ—ევჟ, ე. ი. ძლევჟჟ ჯვარის ბუნის ქვემო ნაწილი ღრმად ზის დასამაგრებელ კირში და მასზე მხოლოდ ერთი ასო მოჩანს, ისიც ნაწილობრივ. მოსალოდნელი იყო ღ—ანი (=ღმრთისაჟ), მაგრამ ანაბეჭდიდან უფრო საეარაუდებელი ჩანს გ—ანი. უნდა ვიფიქროთ, დანარჩენი ასოები კირშია ჩაფლული¹.

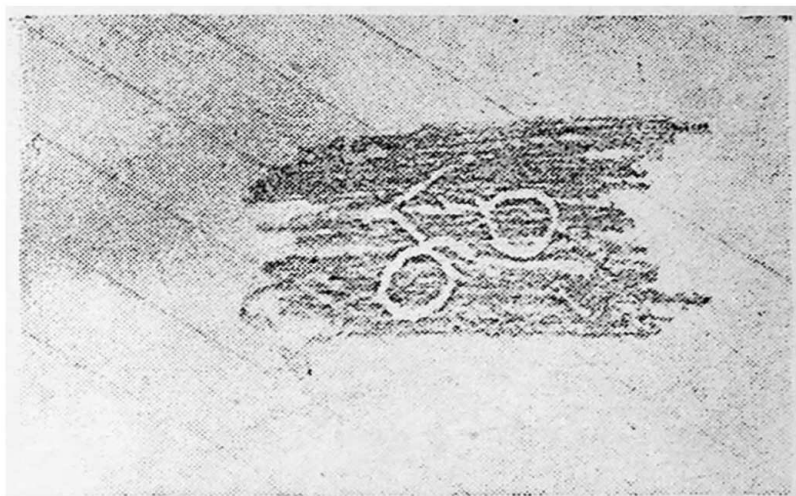
¹ ამ ნაშთის მიხედვით ძნელია თქმა, თუ რომელი სიტყვის დასაწყის ასოს წარმოადგენს ის. ბუნებრივად აზრად მოდის გ(ლ)-გრიგოლ, მაგრამ არც გ(ი)-გიორგი არის გამორიცხული: წმიდა გიორგი იყო სწორედ ძლევის მოღვაწე, ქართველთა განსაკუთრებით სათაყვანო და „წინამძღუარ“ გრიგოლ ბაქურაიანის ძის „ცხოვრებისა“. იხ. ტიპიკ. 17.

ეს ჯვარი ამ წარწერით საინტერესო ჩანს. უეჭველია, ის იმთავითვე გუმბათზე ასამართავად გაკედილი არ ყოფილა. ამის საბუთია წარწერა (ისიც სანახევროდ ჩაკირული). დამწერლობის ხასიათი ისეთია, რომ არაფერი უშლის ხელს, რათა ეს წარწერა XI საუკუნისად მივიჩნიოთ. ამავე დროს წარწერის შინაარსი და ჯვრის სიდიდე იმასაც გვაფიქრებინებს, რომ ეს „ძელი ცხოვრებისა“ შესაძლებელია სამხედრო დანიშნულების იყოს. ბუნებრივად გვაგონდება, რომ ტიპიკონში გრიგოლ ბაკურიანის ძის შეწირულებათა შორის იხსენიება „საზოლავრო ჯვარი ერთი ვეცხლისად ოქროთა ცურვებული“¹.

საზოლავრო ჯვარი, ამრიგად, სამხედროთმავრო ჯვარია. როგორც ვხედავთ, წყაროს (ტიპიკონის) ცნობისა და ნივთის შინაარსი ერთიმეორეს ემთხვევა და ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ეს გუმბათის ჯვარი იგივე „საზოლავრო ჯვარია“.

მაგრამ ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება. როცა გრიგოლი ამ ჯვარს სწირავს, ის აღმოსავლის ზოლავარი კი აღარ არის. არამედ დასავლეთის დიდი დომესტიკოსი და მისი საზოლავრო ჯვარიც სხვაა. მოკმედ სამხედრო ჯვარს ის არც შესწირავდა (და იმ ჯვარზე არც ქართული წარწერაა მოსალოდნელი). ასე რომ ეს საზოლავრო ჯვარი გრიგოლს შეუწირავს მას შემდეგ, რაც ის (ჯვარი) უფუნქციო შექმნილა, ე. ი. მას შემდეგ, რაც ბიზანტიამ „აღმოსავლეთი“ დაკარგა. მეორე მხრით, საზოლავრო ჯვარზე ქართული წარწერა გვაფიქრებინებს, რომ ჯვრის პატრონი ზოლავარი, ვიდრე „აღმოსავლეთს“ იყო, თავს „ქართლში“ გრძნობდა. ტაოელი ქართველი ზოლავრის სახლს, რომლის „ერიც“ უპირატესად ქართველთაგან შედგებოდა, საზოლავრო ჯვარიც ქართული წარ-

¹ ბუნებრივად გვაგონდება დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობა გრიგოლის შესახებ, სადაც ეს დიდკაცი აღმოსავლის ზორავარად იწოდება. საინტერესოა, რომ თვით გრიგოლის ტიპიკონში ამ სიტყვას ნიშანდობლივი ქართული ხასიათი აქვს: ზოლავარი: XI საუკუნის მე-70 წლები იყო. თურქი სელჩუკები 1070 წლის გამარჯვების ნაყოფს იმიკდნენ, ბიზანტიის „აღმოსავლეთს“ („ანატოლიას“) იკერდნენ. გიორგი ქართველთა მეფე ამ ხანებში „წარვიდა... მამულსა თვისსა ტაოს და მოვიდა ბანას. მუნ მოვიდა წინაშე მათსა ზორავარი აღმოსავლისა გრიგოლ ბაკურიანის ძე, რომელსა ჰქონდეს ოლთისნი და კარნო ქალაქი და კარი. დიდად განიზარეს და განისვენეს და მოსცა გიორგი მეფესა კარის ციხე ქალაქი და მის მიმდგომი ქუეყანა და განიყარნეს“. ქცა მმ დფლსი. ე. თაყაიშვილის გამოცემა, 281.

გრიგოლ ბაკურიანის ძის სამხედართმთავრო ჯერის
წარწერა (მარჯვენა მხარი)

გრიგოლ ბაკურიანის ძის სამხედართმთავრო ჯერის
წარწერა (მარცხენა მხარი)

წერთა ჰქონდა¹. ესლა დასავლეთის დიდი დომესტიკოსისათვის ეს ჯვარი სამშობლო ქვეყნის ძვირფასი მოსაგონარი იყო მხოლოდ.

იმთავითვე გაუკეთეს ეს ჯვარი პეტრიწონის მონასტრის მთავარი ეკლესიის გუმბათს თუ არა, გადაჭრით თქმა ძნელია (გუმბათის შემკობა ჯვრით, რაც უძველეს ქართულ საეკლესიო ხუროთმოძღვრებას არ ახასიათებს, ამ დროს საქართველოში უკვე შემოდის). ამიტომ გრიგოლის ფრესკაზე—საძვეალეში—რომ ეკლესიის მოდელია ჯვრიანი გუმბათით წარმოდგენილი, ეს შეიძლება მხოლოდ XIV საუკუნისათვის დამახასიათებელი მოვლენა არც იყოს, როცა ეს ფრესკა დახატეს, არამედ XI—XII საუკუნის ტრადიცია).

ამ ეკლესიის მეორე გუმბათიც ჯვრითაა დღეს შემკული. ეს ჯვარიც შორიდან ამ ქართულ ჯვარსა ჰგავს. სამწუხაროდ, იმ გუმბათზე ასევე სპეციალურ ზომებს მოითხოვს, რაც ჩვენ ამჟამად არ გვიჩვენდება².

ყველა გვეხმარება, პლოვდივის ქალაქის მოურავიც კი (გვარით პერპილიევი), რომელიც სპეციალურად დღეს ჩვენთან ამოვიდა, კიბეს შესდგომია და ამხ. ოთარს. გუმბათზე ასევეაში შეეღის. მაგრამ სწორედ ის გარემოება, რომ ყველა ფუსფუსებს, ხელს გვიშლის დაკვირება გულდასმით ვაწარმოვოთ.

დღე მიიწურა. ჩვენს მასპინძელ-თანამგზავრებს, ეტყობა, სადილი ეჩქარებათ. დავსხედით. პერპილიევი მასპინძლობს. სიტყვები არ გაგრძელებულა. ადგომა ვიჩქარეთ, რათა წასვლის წინ ერთხელ კიდევ მოგვევლო ძვირფასი რელიქვიები.

ვგრძნობ, რომ ნაჩქარევად წამოსული ვართ: ლიტერატურა წინდაწინ უნდა შეგვესწავლა, რომ უფრო გაღრმავებული დაკვირება შეგვეძლებოდა, თანაც ამ მხლებელ-მასპინძლებში საზეიმო განწყობილების ტყვეებად ვრჩებით.

ზეიმით გამოგვაცილეს. უკვე ბნელდებოდა, რომ სტენიმახას მოვატანეთ. ჩამოვუარეთ გრიგოლის მიერ აშენებულ ციხეს, აქავ,

¹ ბუნებრივად გვაგონდება დავით ტაოელი კურაპალატის ასევე სამხედრო ჯვარი ქართული წარწერით.

² მეტად სასურველი იქნებოდა, თუ ამ საზოლავრო ჯვარს იმ ქართველთა ღმრთის შრომ: ლთან³ ერთად იხვე საქართველოში დაეიბრუნებდით, როგორც ქართული ოქრომჭედლობისა და იკონოგრაფიის ძვირფას ნაშთებს ტაოდან.

სადღაც, იყო მისივე აშენებული „ქსენადოშიც“. აქვეა პეტრიწონის მეტოქიც. შევიარეთ. ნაგვიანევაღ მოხატული ეკლესია ჩანს.

ღამით პლოვდივს სასტუმროში მოვეწყვეთ. ზეალის პროგრამაა: პლოვდივის მუზეუმისა და ბიბლიოთეკის გაცნობა, ქალაქის დათვალიერება.

13/III დილას მუზეუმით დავიწყეთ. არქეოლოგი დიმიტრი ცონჩევი (მუზეუმის დირექტორი) წინ გვიძღვის და საქმის ცოდნით გვაცნობს აქ თავმოყრილ მდიდარ მასალას. ამ საქმეში რომ გართული ვართ, ჩვენთან ერთი ბულგარი მოვიდა. გაგვაცნეს არქიტექტორი, ხრისტო პევევი. ამ ოჯახაშენებულმა ერთი სიცხე გაგვიჩინა. როცა გაიგო ჩვენი პეტრიწონს ნამყოფობა, განაცხადა, რომ ის იქ მონასტრის მშენებლობის უფროსია და გვკითხა, თუ რას ნიშნავს, სატრაპეზოში რომ ქართული წარწერაა ფრესკის ქვეშო. ელდა გვეცა. ვცადეთ ექვი შეგვეტანა მისი ცნობის ზისწორეში. არქიტექტორი პევევი გაიქცა და მალე დაბრუნდა პროფესორ იორდან ივანოვის სტატიით, სადაც მართლაც არის მოხსენებული, რომ სატრაპეზოში მოიპოვება ქართული წარწერა. შეგვრცხვა: ჩვენ სატრაპეზო არც კი გვინახავს, იორდან ივანოვის ეს სტატია კი სოფიაში გვაქვს. მეტი რა გზაა, ისევე პეტრიწონს უნდა წაეიდეთ. გადაწყდა: აკაკი და ოთარი აქ, პლოვდივს, დარჩებიან, ბიბლიოთეკას გასინჯავენ, მიტროპოლიტსაც მიაკითხავენ, ხომ არაფერა გადარჩა ქართულის კვალი (ხელნაწერი წიგნი, დოკუმენტი ან ნივთი) პეტრიწონიდან, მეკი მონასტერში უნდა დავებრუნდე.

თან წამყვან არქეოლოგი ცონჩევი და არქიტექტორი პევევი. დღე მზიანია და როდობის მთის კალთებზე სოფლებიც უკეთ მოჩანს. ჩემი თანამგზავრები ამათგან არა ერთ სოფელს ასახელებენ, გრიგოლ ბაქურიანის ძის ტაპიკონშიაც რომ იხსენიება. ამ ძეგლის (ტიპიკონის) გამოცემისას მთელი ამ მხარის მოვლა იქნებოდა სასაქირო. ჩვენ, სხვა გზა არაა, რუკებით უნდა ვიხელმძღვანელოთ.

მონასტერში მივედით. არქიტექტორი პირდაპირ სატრაპეზოში შეგვიძღვა. ცოცხალი „საოსტიგნე“ მე ჯერ არ მენახა. გრძელი ზალა თაღოვანი ჰერით, მთელ სიგრძეზე ვიწრო შავიდა მარმარილოსი, განსაკუთრებული საჯდომით წინამძღვრისათვის მაგიდის თავში (=თავმჯდომარე). საოსტინგე ერთიანად მოხატულია (XVI საუკუნის მხატვრობა). ქართული აქ, როგორც მოსალოდნელი იყო,

არაფერი აღმოჩნდა. იორდან ივანოვს „ქართული“ უწოდებია რა-
ღაც კარაკულის მსგავსი ნაჩხაბისათვის, ერთ-ერთ ფრესკაზე რომ
არის წარმოდგენილი.

არქიტექტორმა ბოდიში მოიხადა, რომ შრომა ტყუილუბრა-
ლო გამოვიდა, შე კი მადლობა გადაუხსადე მას დასახმარებლად
შზადყოფნისათვის.

ერთხელ კიდევ გამოვეთხოვე ბაკურიანის ძის მშვენიერ საძვა-
ლეს, ამაყად რომ დგას ფლატეს პირას განმარტოებით, საქართვე-
ლოში ნამყოფ „ქართველთა ღმრთის მშობელს“ და ძღვევს
ღვარს, ქართველთა ლაშქარს რომ წინ უძღოდა მტრებთან ომში...

პლოვდივს დაებრუნდით. ამასობაში აჯაკი, ოთარი და ჩვენი
ბულგარი მხლებელ-მასპინძელნი უკვე სწევოდნენ მიტროპოლიტს,
ყოფილიყვნენ ბიბლიოთეკაშიც. ვერაფერი ეპოვნათ.

ქალაქის დასათვალისებლად წავედით. მანქანით ავედით ერთ
ბორცვზე, საიდანაც მთელი ქალაქი მოჩანს. მიდიდით პლოვდივი
დღეს მეორე ქალაქია ბულგარეთში. ის გაშლილია შარიცას ორკვე
მხარეზე. როგორც აღვნიშნე, პლოვდივი ძველი ქალაქია, ბერძ-
ნულ-რომაული ზანისა. რომაული ზანის შესანიშნავი სტადიონის
ნაშთი სულ რაღაც იცოდვე წელია რაც მოუშლიათ.

ქალაქში გავისეირნეთ. დიდ მიზგითს ჩაუვარეთ. თვალში
გვხვდება მცხოვრებთა სიჭრელე: ბულგარი, თურქი, სომეხი, ებ-
რაელი... პლოვდივის ამ ნაწილს (ცენტრს) აღმოსავლური იერი
დაჰკრავს. მუზეუმში დაებრუნდით და მისი დათვალისებრა, დილას
რომ შეეწყვიტეთ, ისევ განვაგრძეთ.

პლოვდივის მუზეუმში შესანიშნავია. შართალია, ქვისა და
ბრინჯაოს ხანა ჩვენს მუზეუმში უფრო მდიდრად არის წარმოდ-
გენილი, სამაგიეროდ კლასიკური ზანის ძეგლებით ჩვენი მუზეუმში
პლოვდივისას ვერ შეედრება. განსაკუთრებით უხვადაა მოცემუ-
ლი ბერძნულ-რომაული სკულპტურა. ეს მოვლენა იმით აიხსნება,
რომ, როგორც ჩანს, აქ, პლოვდივსა და მის ახლო მიდამოებში, ქან-
დაკების წარმოება დიდად განვითარებული ყოფილა. როგორც ზე-
მით აღვნიშნე, აქ დღესაც უხვად მოიპოვება მარმარილოს მდი-
დარი საბადოები, ხოლო მუზეუმში დაცულ ექსპონატებს შორის
მოიპოვება წუნი ნახელავიც — სახელოსნოს არსებობის უდავო
მოწმობა.

გათხრებს ამ მიდამოებში აწარმოებს არქეოლოგი დიმიტრი ჯონჩევი, გატაცებული მეცნიერი და თავისი საქმის მკოდნე კაცი. პლოვდივის მუზეუმში მდიდრადაა წარმოდგენილი ბერძნული კლასიკური კერამიკა (ოლეის ტიპისა). ყველაფერი ეს უმთავრესად ყორღანებში მოუპოვებიათ.

ისევე როგორც რუმინეთში, აქაც ფეოდალური ხანის არქეოლოგიაზე არც ფიქრობენ (ჯერჯერობით). აქვე მუზეუმში ბულგარული მხატვრობაც არის წარმოდგენილი, მაგრამ ის სუსტია და რუმინეთისას ჩამოუვარდება.

ბიბლიოთეკაში კვლავ შევიარეთ. აქ აკაკისა და ოთარს რაღაც ხელნაწერთა ჩვენებას შეჰპირებოდნენ. ეს ბიბლიოთეკა დღეს, სოფიის ბიბლიოთეკის დაზიანების შემდეგ, უდიდესია ბულგარეთში. ის მოთავსებულია იმ ისტორიულ შენობაში, რომელიც 1878 წელს ბულგარებს აუგიათ ახლად განთავისუფლებული სამშობლოს პარლამენტისათვის, მაგრამ, ბულგარეთის პოლიტიკური ცენტრის სოფიას გადატანის გამო, ეს შენობა თავისი პირდაპირი დანიშნულებით გამოუყენებელი დარჩენილა.

არც აქ აღმოჩნდა რამ ისეთი, პეტრიწონს რომ შეეხებოდეს.

თოთხმეტ მარტს დილით ადრე მატარებლით სოფიისაკენ წამოვედით.

მართალია, შთაბეჭდილებანი მრავლად მოგვექონდა, მაგრამ გულს ნაკლის გრძნობა არ სცილდებოდა: პეტრიწონს ქართულ ხელნაწერს ვიპოვიდით გვეგონა. არც ის გვექონდა მეცნიერულად გააზრებულ-შეფასებულნი, რაც მოვიპოვეთ, ამიტომაც უფრო მარცხსა ვგრძნობდით, ვიდრე წარმატება-გამარჯვებას.

პროფ. ნიკოლაევი შეუხელებელი საუბრით გვართობდა. ენერგიული, ნიჭიერი და მჭევრმეტყველი კაცი ჩანს, თუმცა რამოდენადმე ზედაპირული და არც თუ მშვიდობისმოყვარე და ენატკბილი... ეხლა მთელი მისი მეცნიერული ცდა იქითკენაა მიმართული, რათა დაამტკიცოს, რომ თურქული (თუ უგრო-ფინური) ჰოდგმის ბულგართა ურდოს როლი ბულგარი ხალხისა და ბულგარეთის სახელმწიფოს წარმოშობაში სრულიად უმნიშვნელოა. მაგრამ ამ სამართლიანი (და პროგრესული) დებულების დასამტკიცებლად ავტორი საბუთების სიავკარგეს არ ჯრჩევს და საკუთარ პოზიციას ამით ჩამოდენადმე ასუსტებს. ამის გამოა, ალბათ, რომ მოწინა-

აღმდეგეთა ჯგუფმა, როგორც ჩანს, შესძლო მისი მეცნიერული რენომეს რამოდენადმე გაუფასურება. ამისდა მიუხედავად პროფ. ნიკოლაევი დაუცხრომლად იბრძვის, ის მზადაა შეასეჯერ (შეასე ვარიანტით) დაიწყოს ცხოველი მოთხრობა იმ ეპოპეისა, როცა მან, მისი სიტყვით, „ამირანის ომი“ გადაიხადა თავისი თეორიის დასაცავად...

ჩვენი შემდგომი სამუშაო არის სოფიის საჯარო ბიბლიოთეკაში დაცული ქართული ხელნაწერი. უნდა ვინახულოთ აგრეთვე პროფესორი გოშევი, რომელსაც ბაჩკოვოს მონასტრიდან ხელნაწერები წამოუღია.

სოფიაში საბჭოთა კოლონიაში ვისადილეთ და საღამო უამს ნიკოლაევთან ერთად პროფ. გოშევს ვეწვიეთ. თავაზიანად მიგვიღო პროფესორმა ი. გოშევმა. ეს ხუცესი (პროფესორი გოშევი მღვდელია) ამჟამად სლავური პალეოგრაფიის საკითხებით არის გატაცებული და ჩვენს მისვლა განსაკუთრებით ესიაშოვნა. საქმე იმაშია, რომ მას აზრად მოსვლია ძველი სლავურის ბერძნულისაგან განსხვავებული ბგერების გრაფემები ქართული თუ სომხური დამწერლობიდან მიიღოს, თუმცა მან არათუ ქართული ან სომხური პალეოგრაფია, თვით ანბანიც კი ამ ენებისა არ იცის. სამაგიეროდ პროფ. ი. გოშევი ბერძნულ-სლავურ ხელნაწერთა კარგი მცოდნეა და ამ საუნჯის შეგროვება-დაცვაში დიდი დამსახურებაც აქვს.

ბაჩკოვოში ქართული ხელნაწერი მას არ უნახავს. რაც წამოვიღე, სულ ბერძნული ხელნაწერებია და ეხლა ყველა ეს რილის მონასტერში ინახებაო. დაბომბვის შიშით ომის დროს იქ დავხიზნეო. ამ ბერძნულ ხელნაწერებში ქართული მინაწერი რაიმე მოიპოვება თუ არა, გადაჭრით თქმა არ შემიძლიანო. ერთი რალაც სტრიქონი თავსართავის სახედ კი მაგონდება, რომ არის ერთ-ერთ ხელნაწერში ჩემთვის უცნობი ასოებითო.

კარგა ხანს ვისხედით პროფ. გოშევის კაბინეტში. ხუცესი ახერხებდა და საუბარი დაეინებით პალეოგრაფიის საკითხებზე გადაპყავდა.

ჩვენ კი ახალი იდეა გაგვიჩნდა: უნდა რილის მონასტერში წავიდეთ და პეტრიწონული ხელნაწერები გავსინჯოთ, რომ ქართუ-

ლი კვალის ძებნას გული შეეაჯეროთ. პროფ. გოშევი შეგვეპირდა, რომ რილის მონასტერში წამოგვეყვება, ხოლო პროფ. ნიკოლაევმა თავს იღო ამ საქმის ორგანიზაცია.

მაინც უნალისონი დაებრუნდით ზინაზე: ქართული ხელნაწერის წიგნის პოვნის იმედი სულ გადაიწურა.

დამით პეტრიწონის შესახებ ლიტერატურას ვკითხულობდი.

დილიდანვე (15/III) ბიბლიოთეკაში მივედი და პეტრიწონის მონასტრის ქართული წესდების გაცნობას შევეუდექით. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ჩვენ ამ ხელნაწერიდან ბევრს არას მოველოდით: ვინ იცის, გვიანი დროის თარგმანიც შეიძლება იყოს ბერძნული დედნიდან. გარეგნობითაც ეს წიგნი საყურადღებოს არაფერს წარმოადგენდა, ხოლო თანხისთანა მარცხი ჩვენს ასეთ ნეგაციურ განწყობილებას აღიერებდა. -

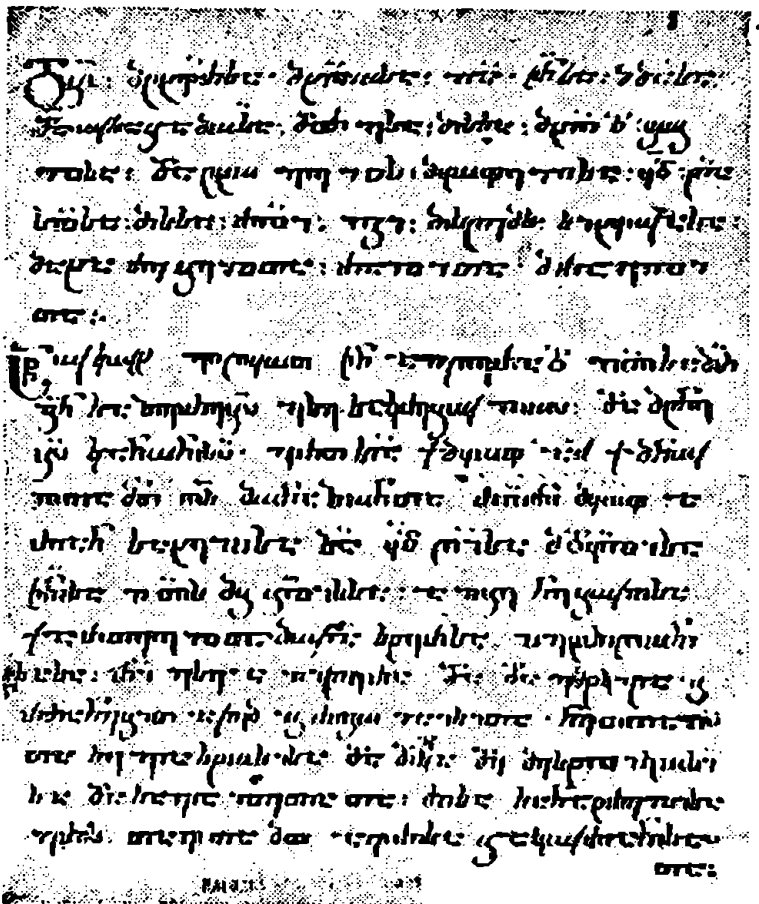
ამიტომ იყო, რომ თავიდანვე ამ წესდების კითხვა კი არ დავიწყეთ, არამედ ხელნაწერის ბოლოზე მიწებებულ ფურცელზე რომ ღვთისმშობლის ხატის წარწერაა მოთავსებული, ის შევეუდარეთ ჩვენ მიერ მონასტერში გადმოღებულ ამავე ხატის წარწერას.

მხოლოდ ამის შემდეგ, საკმაოდ უხალისოდ, დავიწყეთ ტიპიკონის კითხვა. მალე აქაიკმ ძეგლში საინტერესო ენობრივი ხასიათის მოვლენები შენიშნა და სიამოვნებით შეიშმუშნა. არც მე ვამჩნევ ნაკლებ საინტერესო მოვლენებს არაენობრივი ხასიათისას. ჩუმი სიამოვნება აღელვება მალე დაგვერღვა და რიგრიგობით ხან ის და ხან მე შექაზებებით გამოვხატავდით სიხარულს.

ორ საათს ვკითხულობდით. საბოლოოდ დავრწმუნდით, რომ წარმატება მოვიპოვეთ, რომ ჩვენი მგზავრობა გამართლებულია, რომ ჩვენ ზელთ არის პირველხარისხოვანი მნიშვნელობის ქართული ორიგინალური ძეგლი XI საუკუნისა.

ეხლა ხელნაწერის ხელიც საინტერესო გვეჩვენა. ტექსტზე დაკვირვებამ გვიჩვენა, რომ ამ ხელნაწერის გადმომწერი ქართული ენის არამცოდნეა, ხოლო აქაიკ ბერძნული შენიშვნები მოწმობს, რომ ამ ხელნაწერის გადმომწერი ბერძენია. ხელნაწერის ქაღალდზე დაკვირვებით შეიძლება დასკვნა, რომ ეს ძეგლი გადმომწერილია არა უადრეს XVIII საუკუნის მიწურულისა ან, შეიძლება, XIX ს-ის დამდეგისა. გამოდის, რომ ვინმე ბერძენს, ქართული

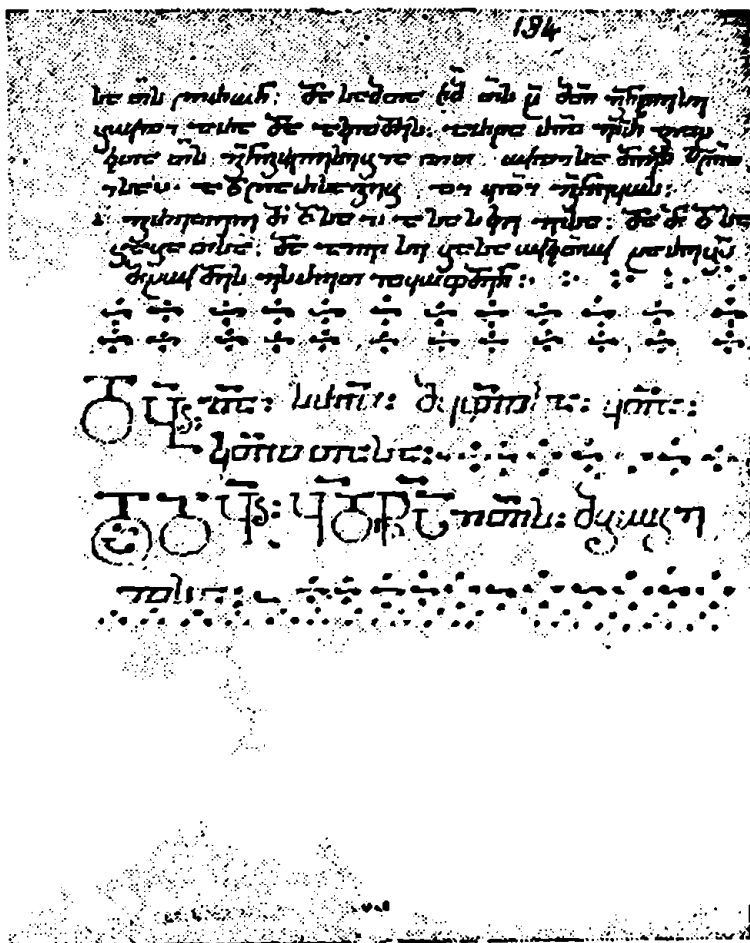
ენის უმეცარს, გადმოუხატავს ეს ქართული ხელნაწერი. ამიტომ მეტად საინტერესოა ამ ხელნაწერის გარეგანი იერი. ერთის მხედვეთ ის XII საუკუნის ხელს მოგვაგონებს. შეიძლება ვიფიქროთ, მაშასადამე, რომ ამ ბერძენ კოპისტს ხელთა ჰქონია ქართუ-

პეტრიწონის მონასტრის ქართული წესდების, პირველი გვერდი

ლი დედანი XII საუკუნისა, შეიძლება პირმშო დედანიც კი, გრიგოლის დროსვე დაწერილი. ის გარემოება, რომ გადამწერი ქართული ენის უმეცარი იყო, ჩვენთვის მეტად ხელსაყრელი ჩანს: ხელნა-

წერის გადმოწერისას მას არ შეეძლო, ნებისთ თუ უნებლიეთ, ახალი
 რამ ფორმები შეეტანა ძეგლის დედნის ენაში. ამრიგად, გამოდის,
 რომ ჩვენ ხელთა გვაქვს XI - XII საუკუნის ქართული ორიგინა-

პეტრიწონის მონასტრის ქართული წესდების უკანასკნელი გვერდი

ლური ხელნაწერის თავისებური, თუმცა ცუდი, „ფოტოპირი“. არა
 ჩანს, ოღონდ, რომ გადმომწერი ყოველთვის იცავდეს გვერდში

სტრიქონებისა ან სტრიქონში მარცვალთა დედნისეულ რაოდენობას¹.

გამოდის, მაშასადამე, რომ პეტრიწონის მონასტრის ქართული ტიპიკონის XI - XII საუკუნის ხელნაწერი (პირმშო დედანი?) ჯერ კიდევ XIX საუკუნის დამდეგს არსებობდა. შეიძლება იმედი ვიქონიოთ, რომ ეს ძვირფასი ძეგლი დღესაც არსებობს².

მაინც ჩვენი განსაკუთრებული ემოცია ხელნაწერის იმ ადგილმა გამოიწვია, სადაც დატულია ცნობა, რომ „წესი ესე განგებისაჲ“ (=ტიპიკონი) დაწერილა მხოლოდ ბერძნულად და ქართულად და არა სამს ენაზე—ბერძნულად, ქართულად და სომხურად, როგორც ეს ლუი პეტის შიერ გამოცემულ ტიპიკონის ბერძნულ ტექსტშია აღნიშნული.

გაოცებულნი აკაკი და მე ერთიმეორეს შევცქეროდით, რომ ოთარი თავს წამოგვადგა (ის რაღაც საკმისათვის საელჩოში წასულყო). შთაბეჭდილება გაუუზიარეთ. კითხვა განვაგრძეთ და ამ ქართული ვარიანტის სისწორის დასაბუთებაც აქვე ამოვიკითხეთ.

¹ ჯერ კიდევ ბულგარეთს წასვლამდე ჩვენ ვიცოდით, რომ პროფ. ე. თაყაიშვილს ხელთა ქონდა პეტრიწონის მონასტრის ქართული ტიპიკონის ხელნაწერის ორი გვერდი. პროფ. ე. თაყაიშვილის ცნობით ის, თითქო, გადმოწერილია კპროსის კუნძულზე არსებულ მონასტერში დატული ხელნაწერიდან. ჩვენი დაბრუნების შემდეგ აკაკიმ შეადარა ეს ნაწყვეტი ჩვენ მიერ ჩამოტანილი ტექსტის შესაბამის ადგილს და გამოიკრევა, რომ ეს კპარული და ჩვენი ხელნაწერი სხვადასხვა ხელნაწერებია. რაც შეეხება მათ ურთიერთობას, ამის შესახებ შეიძლება ითქვას, რომ ეს ორი ხელნაწერი ან ურთიერთისაგან დამოუკიდებლად XI—XII საუკუნის დედნიდან არის გადმოწერილი (ჩვენ ეს უფრო დასაშვებად მიგვაჩნია), ან ჩვენი ხელნაწერი გადმოწერილია კპარულიდან და არა პირუკუ (ამ უკანასკნელი გარემოების საბუთი ის არის, რომ კპარულ ნაწყვეტში მოიპოვება მთელი სტრიქონი, რომელიც ჩვენი ხელნაწერის შესაბამის ადგილს აკლია).

² რაც შეეხება მოტოვს, რომელიც XIX საუკუნის დამდეგს ქართულს ეცოლანარ ბერძენ კოპისტს ამ ძეგლის გადმოწერად ამოძრავებდა, აქ მატერიალური სარგებელი უფრო სავარაუდებელი ჩანს.

ჩვენ ამჟამად არ შეგვიძლია ამ საკითხს გამოვეყიდოთ, ეს მეტისმეტად შორს წაგვიყვანდა და ჩვენს მთავარ თემას აგვაცდენდა. კითხვა შევწყვიტეთ და ხელნაწერის გადაწერის შესახებ ბჭობა გავმართეთ. ტიპიკონი 144 გვერდს შეიცავს. მის გადაწერას ათი დღე მაინც სჭირია. ჩვენდა სასიამოვნოდ, აღმოჩნდა, რომ ბიბლიოთეკას მოეპოვება ამ ხელნაწერის მიკროფილმი¹.

კარგა მოღლილი ვიყავით, რომ პროფ. ნიკოლაევი მოვიდა და სადილის შემდეგ მანქანით ქალაქში გასეირნება შემოგვთავაზა.

მთელი საღამო და მეორე დღე (ყვირა) ლიტერატურის გაცნობას მოვანდომე. ორშაბათს რილის მონასტერში მივდივართ.

როგორც აღვნიშნე, პეტრიწონის მონასტრის გარშემო სამეცნიერო ლიტერატურა საკმაოა. რუსულ ენაზე გამოირჩევა ა. გრაბარისა და დ. ლასკოვის წერილები, ფრანგულად იმავე ა. გრაბარისა, ხოლო შულგარულ ენაზე ივ. გოშევის, სტანიმირ სტანიმიროვისა და იორდან ივანოვისა. ამ უკანასკნელს ერთი საინტერესო ცნობა მოაქვს, საიდანაც მტკიცდება, რომ XII საუკუნის მიწურულს პეტრიწონის მონასტერი ისევ ქართველთ ხელშია და მისი მამასახლისიც ამ დროს ქართველია... ეს მამასახლისი ხლებია ფილიპოპოლისში გერმანიის იმპერატორს ფრიდრიხ ბარბაროსას, რომელიც აქ იმყოფებოდა 1189 წელს ჯვაროსანთა მესამე ლაშქრობის დროს. იმპერატორს კეთილად მიუღია ქართველა ბერი და პატივითაც გაუსტუმრებია ის უკან².

მაგრამ, როგორც ზემოთაც ვნახეთ, საფიქრებელია, რომ ეს მონასტერი ქართველთა ხელში რჩებოდა XV საუკუნის პირველ ათეულშიაც კი. როგორც ჩანს, საქართველო XIII საუკუნეში ჯერ

¹ ვასულ წელს ამ ხელნაწერის პირი ვილაცას ვატიკანიდან მოუთხოვნია. ბიბლიოთეკას მიკროფილმი გადავლია ორ ცალად და ერთი დამკვეთისათვის გაუგზავნია. დირექტორი მზადაა მეორე ცალი ჩვენ მოგვეცეს. ეს გარემოება საქმეს დიდად შეკვიმსუბუქებს. მაინც ზოგიერთი ადგილის გადმოწერა გადავწყვიტეთ.

² ამის მოწმობად ივანოვს მოაქვს ამონაწერი ანსბერტის შრომიდან: *Marchallus nihilominus Imperatoris Henricus de chaillintu vir strenuus in bello, impiger vero in otio, castellum munitissimum ac famosum Sebenion dictum, super quod et claustrum monachorum erat situm, civibus ac deditionem inopinatam coactis, custodiam militarem in eo collocavit. Ablatem praeterea coenobii, quosdam ex Hibernia ortem ad Imperatorem adduxit, quem deinceps Dominus Imperator familiariter penes se, et in spatio cum honore studuit tractare*. Ansbertus, *historia de expeditione Friderici Imperatoris*. Ed. I. Dobrowsky, 1827, 47—48.

ყიდევ ახერხებდა დაეცვა შორს საზღვარგარეთ თავისი კულტურული კერები.

ლიტერატურაში ამ მონასტრის შესახებ XV-XVI საუკუნიდან ვერაფერი ვიპოვე, ხოლო XVII საუკუნიდან აქ ქართველთა კვალი აღარა ჩანს.

გრიგოლ ბაკურიანის ძის ვინაობის შესახებ ჩვენს ხელთ არსებულ სამეცნიერო ლიტერატურაში უპირატესად აკადემიკოს ნ. მაზრის აზრია გაბატონებული¹, რომლის მიხედვითაც ამ უბედურ კაცს, მიუხედავად იმისა (და შეიძლება სწორედ ამიტომაც), რომ დაჟინებით ამტკიცებს თავის ქართველობას, სომხად ან, უკეთეს შემთხვევაში, გაქართველებულ სომხად სთვლიან.

ნ. მარისაგან დამოუკიდებლად, საფიქრებელია, სომეხს უწოდებს გრიგოლ ბაკურიანის ძეს თ. უსპენსკიც² და მხოლოდ ისინი, ვისაც გრიგოლ ბაკურიანის ძის განცხადებისა სჯერათ, თანაც ტიპიკონის შინაარსს მართებულად ითვალისწინებენ, ხოლო ცნებების გაგებაში ისტორიზმს არ დალატობენ,—ასეთები, სამწუხაროდ, მცირეა,—ამ კაცს სამართლიანად ქართველს უწოდებენ.

დღეს აქ ჩვენ ვერც ამ საკითხს გამოვუდგებით, ის სპეციალური კვლევის საგანი უნდა გახდეს.

უცნაურია, რომ ეს ტიპიკონი ბულგარ მკვლევარებს მშობლიურ ისტორიაში დღემდე სათანადოდ ვერ გამოუყენებიათ, მიუხედავად იმისა, რომ ეს ძეგლი საამისოდ ძვირფას ცნობებს შეიცავს.

ორშაბათს 8 საათზე რილის მონასტრისაკენ გავეჩეთ. ნიკოლავეს გარდა თან წამოგვეყვინ გოშევი და მისი ასისტენტიც. ორი „პობედა“ მიგვაქროლებს: 120 კილომეტრი გზა უნდა დავეკოთ. რილო მაკედონიაში ერთი მთის ნახელია. აქედან—მონასტრის სახელიც. მიედვიართ ბულგარეთის სერებით. საქართველოს მაგონებს. ორი საათის შემდეგ მცირე ქალაქ ღუზნიცას მოედანზე შევჩერდით. ბაზრობაა. ნიკოლაემუ უმაღ ქალაქის ოფიციალური პი-

¹ Византийский Временник, том XII. Н. Марр, Аркауи, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах—халкедонитах, და Н. Марр. Иоанн Петрицкий, грузинский неоплатоник XI—XII века.

² Академик Ф. И. Успенский, История Византийской Империи, III, 75.

რები ჩვენთან გააჩინა. აქ ახლო ძველი რაღაც შენობა ჩანს. მცხეთის ჯვარს გვაგონებს. ძველი მიზგითაო და საპყრობილე. ახსნა საეკვო (ყოველ შემთხვევაში არასრული) გვეჩვენა. აქვე გვერდით ქალაქის კლუბია (სამკითხველოთი). მიგვიწვიეს, ინახულეთო. ჩანს, საამაყოდ მიაჩნიათ ახალი კულტურული მშენებლობა. ხალხით გავყევით. ბიბლიოთეკა გვაჩვენეს და საცმოდ კოხტა თეატრის დარბაზი. წუხელის ბრიგადირთა შეკრება გვექონდაო. საზეიმოდ მორთულ სცენაზე ამხანაგ სტალინისა და ამხ. დიმიტროვის ბიუტები ჩანს. კარგადა ვგრძნობთ ჩვენდამი მსიძაბათიას. ყაენაზე მიგვიპატიეს. მოვიბოლოდით უდროობა. შეგვიპირეს, რომ უკან დაბრუნებისას უფრო შეტი ხნით შეეჩერდებით. ბაზარია ჩავთვალაიერეთ, სურათები გადავიღეთ, წავედით. სერს შემოვუარეთ და რილსკა რეკას ვიწრო ხევში შევედით. ამ მდინარის აყოლებით ცოტა ხნის შემდეგ სოფელ რილას მივატანეთ. მეოცა, რომ ამ მთის სოფელში გიმნაზიაა ქონიათ,—ოთხასი ბავშვი მწავლობსო.

ამ სოფლის ზევით ხეობა კიდევ უფრო ვიწროვდება. მიუხედავად ამისა, მას შარაც შესდევს და ვიწროლიანდაგაიანი რკინიგზაც. აქვე მარჯვნიდან მთის ფერდს დაჰყვება გრანდოზული მშენებლობა—სოფიის წყალსადენი, რომლის სათავეს შორს თოვლიან მთებში გვიჩვენებენ.

რილს მონასტერი გაშენებულია სოფელ რილადან ოცდაათი კილომეტრის მოშორებით, წიწვიან-ფოთლოვან ტყეში, განსაკუთრებით ლამაზსა და შავარს ადგილას. დაარსებულია ეს მონასტერი XIII საუკუნეში, მას ბულგარეთის ცხოვრებაში დიდი როლი უთამაშნია.

დღეს მონასტერი წარმოადგენს ქარვასლის ფორმის სამსართულიან შენობას. ძველი ეკლესია აქ არ გადარჩენილა. დიდ ოთხკუთხა ეზოში დგას XIV საუკუნის კოშკი („მეფე ხრალის კულა“). მის გვერდით—დიდი ეკლესია, XIX საუკუნეში აგებული. ეზოს შესავალ-გასავალში (კარიბჭეებში) ძველი რკინის კარი შერჩენია. კარები დღესაც ისე იკეტება საღამოობით, როგორც, ალბათ, იკეტებოდა XIV საუკუნეშიაც.

მონასტრის გარეთ სასტუმროა და სხვა ნაგებობანიც. ამ მიდამოებიდან დღეს დიდძალ ხე-ტყეს ეზიდებიან სოფიაში. ამავე დროს ტურისტული მიზანიც გათვალისწინებული ჩანს: კარგად

მოვლილი გზა, სუფთა სასტუმრო ელექტროგანათებით.

სასტუმროში მოვთავსდით. სწრაფად ვისადილეთ და მონასტრის დასათვალიერებლად წავედით. მონასტრის მამასახლისი ევგენი (ერისკაცობაში ივან პეტროვიჩ შივაროვ) ყაზანის აკადემიაში ნასწავლი კაცი გამოდგა. ორი ქართული მეგობარი მყავდაო, ლეონტი ხორავა და კაპანაძეო. მოიგონა სტუდენტობის დღეები.

მონასტრის ეკლესია, როგორც აღვნიშნე, XIX საუკუნის მე-30-40 წლებშია აგებული. მოხატულიც იმ დროსეა. მხატვარი შინ ნასწავლი ბულგარი ყოფილა—ზახარი ზოვრაფ. მხატვრობა იმ ნაწილში, სადაც მისი ავტორი დამოუკიდებელია, მეტად საინტერესოა: ცოცხლად გადმოსცემს ბულგარი ხალხის სარწმუნოებრივ მსოფლმხედველობას. ასეთია, მაგალითად, სხვადასხვა ცოდვის მოკიდებისა, განკითხვისა თუ ჯოჯონხეთის სცენები. შესამჩნევია დამახასიათებელი დეტალი: ცოდვილ ადამიანს ეს მხატვარი თურქის სამოსელში წარმოგვიდგენს.

გვაჩვენეს მონასტრის მუზეუმში. იარაღის საინტერესო კოლექცია, ხეზე მოჩუქურთმების შესანიშნავი ნიმუშები, ნუმისმატიკური კოლექცია, რილის მონასტრის მოღვაწენი. ჩემი განსაკუთრებული ყურადღება მიიპყრო სულთნების ფირმანებმა (დაცვის სიგელებმა). როგორც ირკვევა, ოსმალეთის სულთნები (ზოგიერთი მაინც) არათუ სდევნიდნენ ამ მონასტერს, მფარველობდნენ კიდევაც მას (ერთ-ერთ სულთანს „თავის სივრცე“ სანთელიც შეუწირავს მონასტრისათვის. ეს სანთელი ეხლაც დაცულია აქ).

ჩვენში კი სულ სხვაგვარი იყო ამავე სულთნების პოლიტიკა. მონასტერს საკმაოდ მოზრდილი და კარგად მოვლილი ბიბლიოთეკაც აქვს. ერთი სიტყვით, ცოცხალი მონასტერია (აქ 50 ბერი ცხოვრობს).

წარმომიდგენია ასეთი მონასტერი ძველად: შესანიშნავი შენობები, სამაგალითო მეურნეობა, სწავლული მონაზვნები, წესი და სიმშვიდე, სწავლა და ცოდნა, გარშემო კი შეასაუკუნეთა სიბნელე... გასაგებია ამ მონასტრების ავტორიტეტი... მაგრამ ეს მაშინ, დღეს კი?

უკვე ბნელოდა, როცა სასტუმროში დავბრუნდით. პროფ. გოშევმა პეტრიწონული წიგნები სასტუმროში მოატანინა. დიდხანს ვფურცლეთ მტკრიანი ხელნაწერები. საბოლოოდ დავრწმუნდით,

რომ ქართულის კვალი პეტრიწონის მონასტრის ხელნაწერებში არ შემონახულა.

თვრამეტ მარტს საუცხოო დილა გათენდა. ვიდრე აკაკი და გოშევი ბერძულ ხელნაწერებს უსხედან, შე და ოთარი მდინარის ნაპირს აყვევით და აქვე რკინიგზის სადგურზე მივედით. პატარა ორთქლმავალი („ჩაინიკს“ ეძახიან) თავდავიწყებით კივის და შუშით დატვირთულ პატარა ვაგონებს მიათრევს. ერთ ვაგონში კი მგზავრები მიკუტულან. სადგურზე ჩვენთან ერთი გაბულგარებული რუსი მოვიდა. ხნიერი კაცია. თეთრგვარდიელი ვარა, 1920 წლიდან ბულგარეთში ვცხოვრობო. შვილები დამეზარდნენ, მეც გაბულგარდი, მაგრამ დონზე დაბრუნება მაინც მინდაო. ვოხოვე და ვნაზოთ, თუ მომიხერხდაო.

ცოტა კიდევ ვიარეთ და სასტუმროში დავბრუნდით. ვისაუბრეთ. ამინდი ანახლეულად აირია და თოვლიც წამოვიდა. უკან დაბრუნებას ვაპირებთ. სასტუმროში ერთი ბულგარი გაგვეცორო, გეორგი დიმიტროვ ციგინელსკი ვარა. ილიკო ჭურბული რომ აქ იყო, ვმეგობრობდიო. გრძობით იკონებს ილაკოს ვიოლინოს. გეთხოვა მოკითხვა გადავცეთ მის მეგობარს.

თოვს, მაგრამ მაინც ვინახულეთ მეფე ზრალის კოშკი. ის ხეთსართულიანია, კარგადაა შენახულ-მოვლილი და ექსკურსანტების საჩვენებლად არის გათვალისწინებული (მისი ბნელი კიბეები და ოთახები ელექტრობითაა განათებული).

ვეგერი იგუმენმა თავისთან ყავაზე მიგვიწვია, ხორავას სურათი გვიჩვენა და ისეე თავის მოგონებებს აძევა.

ჩქარა გამოვეთხოვეთ და უკან დავბრუნდით. დღმნიცას ვერ შევიჩერდით: აღარა გეტალია გზაში ერთი ჩვენი მანქანა შესაკეთებელი შეიქნა. ჩვენც ამ დროით ვისარებდეთ, რათა ბულგარი გლეხის მოსახლეობა გვენახა. მანქანა გაეჩერეთ და გლეხის ეზოში შევედით. ეს გლეხი საშუალო შეძლებისა ჩანსო, გვხხანის ნიკოლაევი. „პალატზე“ სახლი უდგას. ქვემო სართულში მოთავსებულია საქონლის სადგომი: ბატკნები, ზარები, ძროხა, ცხენი. ზევით, მეორე სართულზე, სამი ოთახია. ერთში სამი ფართო ხის ლოგინი დგას. უსუფთაობა უჩანთ, სუნაც შესაფერისი. 90 წლის მოხუცი, 65 წლის შვილით და ორი შუახნის ვაჟაკი შვილიშვილით, რომელთაც ცოლშვილი ჰყავთ—ესაა ამ ოჯახის შედგენილობა.

ოჯახის წევრები სამუშაოზე არიან. სახლში პაპა და მისი შვილი დარჩენილან. ოთახში ორ ბავშვს თავშეშეკცევით სძინავს. სახლის აივანზე უწესრიგოდ ყრია რაგინდარა. აქვე ჰყიღია ხმელი პალპილი, ნიორი, ეზოში ქოხი დგას 'სასოფლო-სამეურნეო იარაღით. აქვეა ფურნე, რომელიც ამავე დროს საქათმეცაა.

ეს ოჯახი სოფლიდან განმარტოებულადა. მიზეზი ვიკითხეთ. ცხერის საძოვარი აქ კარგია ზამთარშიო. ჩენი მიწაო. მართლაც, აქვე ქალაში ასამდე კუდიანი ცხვარი ძოვს,—ჩენიაო. აქვე ხილის ბაღი ჩანს (ვაშლი, ქლიაევი).

პაპამ ჩვენ რუსებად მიგვიღო და გაიხსენა: როცა რუსები ჩვენ გამოსასხნელად მოვიდნენ, მე და ჩემი მეზობლები რუსთა ჯარს პლენენას თივას ვუზიდავდითო. გლები ვაშლით გაგვიმასპინძლდა, ჩვენ კი კონფეტი ვუთავაზეთ. ეზოს ახლომახლო დაგვივართვენახში შეგედით. უცნაურად ყვითელია ბულგარული ვაზი.

აქედან უკვე შეუჩერებლად წამოვედით სოფლისაკენ. გზა შესანიშნავია. საერთოდ შეიძლება ითქვას, რომ ბულგარეთში კარგი შარაგზებია. სტამბოლინსკის საქმეაო, გეისნის ნიკოლაევი. ახალგაწვეული მოვალეა პირველ ექვს თვეს საგზაო მშენებლობაზე იმუშაოს. ასეა აშენებული ჩენი გზებიო. სტამბოლინსკი პროფ. ნიკოლაევის მოთხრობით რომანტიკოს რევოლუციონერად გამოიყურება. ის 1918-1923 წლებში მეთაურობდა გლეხთა პარტიას და მთელ ბულგარეთს. 1923 წელს ის დაღუპა ბურჟუაზიულმა კონტრრევოლუციამ.

ჯერ კიდევ შუადღე იყო, რომ სოფიას მივედით. მცირე შესვენების შემდეგ სოფიის არქეოლოგიური მუზეუმი ვინახულეთ.

დიდი სამსართულიანი შენობა საეცეა ნიეთებით. სუფთად ნაჯეთებ მინის კარადებში მოთავსებულია ძვირფასი ექსპონატები, ცალკე დარბაზებში ჩამწკრივებულია სარკოფაგები, ქანდაკებანი, სტელები.

„ქვის ხანა“ (პალეოლითი, ნეოლითი) აქ უხვად არის წარმოდგენილი, „ბრინჯაო“ უფრო სუსტად. თანაც ბრინჯაოს ნიეთები აქ მოკლებული ჩანს იმ სილამაზესა და მოხდენილობას, როგორც ჩვენს ბრინჯაოს ახასიათებს.

განსაკუთრებით მდიდრად არის სოფლის მუზეუმში წარმოდგენილი ბერძნულ-რომაული ხანის სკულპტურა, კერამიკა. საყურადღებოა სკეითური განძი—ოქროს სასმისები (წონით 15 კილო), არც თუ მაინცადაშიანც მაღალი ხელოვნებისა.

„საკუთრივ ბულგარულს“ გვიჩვენებენ „მადერის მხედარს“ (მულაჟი) და ამურტაჟის სტელებს.

საერთოდ, შეიძლება ითქვას თითქო, რომ ბულგარეთში არქეოლოგია უფრო ყურადღებამიქცეულია, ვიდრე რუმინეთში, თუმცა კვლევის მეთოდი ორივეგან ერთია.

ბურჯუაზიული არქეოლოგიის შეცნიერული მეთოდის ჩამორჩენილობის გამოა, რომ აქ ნივთებია გამოწყობილი („ბერძნულა“, „რომაული“, „სკეითური“ და ა. შ.), და არა ის საზოგადოებაა წარმოდგენილი, რომელიც ამ ნივთებს ქმნიდა ან მოიხმარდა. ამის გამოა, მაგალითად, რომ „ბერძნულად“ აცხადებენ ერთიმეორის მსგავს ნივთებს ელადიდან, ბულგარეთიდან, ოლგვიდან თუ კავკასიიდან... გარეგანი ფორმალური მსგავსების თუ იგივეობის დადგენით კმაყოფილებიან და არას დაგიდევენ, რომ საზოგადოებრივ ურთიერთობაში ნივთი ყველგან და ყოველთვის ერთისა და იმავე მნიშვნელობისა როდია, რომ ნივთს ამა თუ იმ კონკრეტულ შინაარსს ანიჭებს ესა თუ ის საზოგადოებრივი ურთიერთობა, რომ ნივთი ყოველ კერძო შემთხვევაში საზოგადოებრივი ურთიერთობის პროდუქტია.

ამ მეთოდოლოგიური მანკის ბრალია, რომ ბურჯუაზიული არქეოლოგია უფრო ნივთების ფორმალური ცოდნაა, ვიდრე საზოგადოებრივი მეცნიერება.

ფეოდალური ხანის არქეოლოგია სოფლის მუზეუმში სულ არ არის წარმოდგენილი.

მუზეუმს საკუთარი გამოცემა აქვს. 1906 წლიდან 15 ტომი გამოუციათ. გაცვლის წესით მათი მიღება შესაძლებელიც არის და ფრიად სასურველიც.

ვათვალისწინებ ამ მუზეუმს და ბუნებრივად მაგონდება ჩენი არქეოლოგია. ჩენცა გვაქვს ჩენი კლასიკური ეპოქები. ასეთი

ჩანს ქართული „ბრინჯაო“ და ქართული ფეოდალიზმი¹. ჩვენმა არქეოლოგიამ უნდა შეძლოს ამ ეპოქების ქართული საზოგადოების გაცოცხლება, უნდა შეძლოს საქართველოს ისტორიის, ქართული ფოლკლორისტიკის, ქართული ლინგვისტიკისა და ქართული ეთნოგრაფიის მონაცემთა მომარჯვება და მარქსისტული სოციოლოგიის საფუძველზე იმ გადასული ხანის ნაშთ-ნივთების ამეტყველება. ვიდრე ეს არაა, ვიდრე ჩვენს არქეოლოგიას ეს ვერ მოუხერხებია, ის დიდ მიღწევას ვერ დაიჩემებს... ჩვენი არქეოლოგია, უდავოა, ცდილობს და წარმატებითაც ცდილობს თავი დააღწიოს ბურჟუაზიული არქეოლოგიის მეთოდოლოგიურ მანკს, მაგრამ ის ჯერ კიდევ მაინც რამოდენადმე ნივთების ტყვედა რჩება. ის ჯერ კიდევ ვერ ახერხებს ამ ნივთების საფუძველზე ცოცხალი ქართული საზოგადოება აღადგინოს კონკრეტული წყობით, წარმოება-მეურნეობით, იდეებით... ქართულმა საბჭოთა არქეოლოგიამ უნდა გახსნას და გააშუქოს ჩვენი კლასიკური წარსული. თუ ეს არა, ჩვენი არქეოლოგია საზოგადოებათმეცნიერებას ვერ დაიჩემებს. ჩვენმა არქეოლოგიამ საბოლოოდ უნდა უქუაგდოს უქულმართი მემკვიდრეობა — კოსმოპოლიტური ნივთმცოდნეობა. მხოლოდ ასეთს პირობებში არქეოლოგიური მონაპოვარი (ე. ი. განათხარი თუ მიწისზედა ნივთიერი მასალა) გადამწყვეტი მნიშვნელობის წყარო იქნება ისტორიისათვის.

ერთი სიტყვით, ჩვენ უნდა შეექმნათ ქართული საბჭოთა არქეოლოგია, ჩვენ სწრაფად და საბოლოოდ უნდა უქუაგდოთ ბურჟუაზიული უგვარტომო კოსმოპოლიტური ნივთმცოდნეობა...

ბნელოდა, როცა დავბრუნდით. სასტუმროში ვისადიღეთ. თან გვახლდნენ პროფესორები დიმიტროვი და ნიკოლაევი. ჩვენი ხალისიანი საუბარი, ჩანს, აჯაერებს აქვე ახლოს მსხდომ ინგლისელებს (ამ სასტუმროში რა მიღეთის ხალხი გინდა რომ არ იყოს): ხშირად ბღვერით გადმოგვხედავენ. მე ეს მსიაპოვნებს: კარგად

¹ პალეოლითი არც „ჩვენი“ და არც „სხვისი“, ნეოლითი ჯერჯერობით სუსტად არის ჩვენში წარმოდგენილი, ხოლო რაც შეეხება „ბრინჯაოს“ შემდგომ ხანას ვიდრე ფეოდალიზმამდე, ჩვენს არქეოლოგიას ჯერჯერობით მისთვის საკუთარი სახელიც კი ვერ გამოუძვინია და უცხოური ტერმინით, სავსე და პრობლემატური „ანტიკურით“ გადის იოლას... ან თვით „ბრინჯაოს ხანა“ განაწილებს განსაზღვრებაა, განა აღარ არის დრო, რომ იმ დროის ქართულ საზოგადოებას საკუთარი სახელი გავუძვინოთ?

მასსოვს მათი „მორიდებულობა“ 1918-1919 წლებში (თბილისსა და ბათუმში).

18/III. დილიდან ბიბლიოთეკაში ხელნაწერზე ვმუშაობდით. შემდეგ უნივერსიტეტის გასაცნობად წავედი. უნივერსიტეტის შენობა სპეციალურად არის საამისოდ აგებული. მონუმენტური შენობაა. ვესტიბულში ბოძებით გამოგლეჯილი ქერი გვიჩვენეს. საბედნიეროდ, ყუმბარა არ აფეთქებულა. ისტორიის ფაკულტეტი დაეათვალიარეთ. კათედრის გამგე პროფესორებს ცალკე კაბინეტები აქვთ, კათედრის პროფესორებს—ორს ერთი ოთახი. თითოეულ ფაკულტეტს აქვს სპეციალური კაბინეტი — ბიბლიოთეკა საერთო საუნივერსიტეტო ბიბლიოთეკიდან გამოტანილი წიგნებით; ცალკეა ასისტენტების კაბინეტი (საერთო).

ფაკულტეტის დეკანის დიმიტროვის კაბინეტში კათედრათა მუშაკები შემოვიდნენ. აინტერესებთ საბჭოთა ქვეყანაში და, კერძოდ, საქართველოში ისტორია-არქეოლოგიისა, ხელოვნებათმცოდნეობისა, ბიზანტიოლოგიისა და აღმოსავლეთისმცოდნეობის საქმე. განსაკუთრებით აინტერესებთ მარქსიზმის სწავლების საქმე. საუბრის დასასრულს პროფ. დიმიტროვმა გვთხოვა სტუდენტებს ვჩვენებოდით. აღდიტორიუმში პირველი კურსის სტუდენტები შეგვხვდნენ. სტუდენტური ჟრიაიმულ-შეძახილებით და ტაშით გამოგვაცილეს.

უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკა აგრეთვე სპეციალურად საამისოდ აგებულ ბინაშია. დაბალი ხართულები (თაროებიდან წიგნის ჩამოსადებად კიბე არ იხმარება), ალუმინის სტელაჟები, ლიფტი. წიგნები სულ ერთთავად ყდაშია ჩასმული. ცალ-ცალკეა სამეცადინო დარბაზები პროფესორთათვის, ასისტენტთათვის; სტუდენტთა სამეცადინო დარბაზი ას კაცზეა გათვალისწინებული. მოწყობილობა მარტივია, მაგრამ შარჯვედ მოსაზრებული.

უნივერსიტეტიდან მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდენტთან წავედი. საცაა უკან დავბრუნდებით და საჭიროა მადლობა გადავუხადოთ ჩვენს მუშაობაში ხელის შეწყობისათვის. აკადემიის პრეზიდენტი პავლოვი ხანში შესული კაცია, სიმპათიური გარეგნობისა. სპეციალობით ის ფილისოფოსია. პავლოვი საბჭოთა კავშირში ნაცხოვრებია და რუსულს, თუმცა ბულგარული აქცენტით, სწორად ლაპარაკობს. პრეზიდენტი პავლოვი კომუნისტი. ის აღნიშ-

ნავს სიძნელეებს, მეცნიერების ფრონტზე წინ რომ ეღობება სახალხო დემოკრატიას, მაგრამ შზადაა დაუნდობელი ბრძოლისათვის და გამარჯვების რწმენაც აქვს. პრეზიდენტი დიდად დაინტერესებულია საბჭოთა კავშირის ხალხთა, კერძოდ საქართველოს, კულტურით, მეცნიერებით; დიდი მოსურნეა მკიდრო სამეცნიერო ურთიერთობის დამყარებისა ჩვენს აკადემიასთან, აუცილებელ საჭიროებად აღიარებს სამეცნიერო პროდუქციის გაცვლის ორგანიზაციას. მას აინტერესებს ჩვენი მოგზაურობის შიზნები და შედეგები. შზადაა დაგვეხმაროს ყველაფრით, რაც კი შეუძლია.

საუბრის შემდეგ გამოვეთხოვეთ. ნანობს, რომ ჩვენ უფრო დიდხანს დარჩენის დრო არა გვაქვს.

პრეზიდენტის კაბინეტიდან გამოსვლის უმაღლეს პროფ. ნიკოლაევიამ გამოგვიცხადა, რომ ჩვენ საგარეო საქმეთა მინისტრის მოადგილე პანოვი გველოდება. რა გაეწყობოდა, წავეყვით, თუმცა ვატყობდით, რომ ეს იყო პროფ. ნიკოლაევის „კერძო ინიციატივა“. ჩვენი მოგზაურობის შესახებ მცირე საუბრის შემდეგ ამხ. პანოვი (ის კომუნისტია) გვაცნობა, რომ ჩვენ დღეს ცხრა საათზე საგარეო საქმეთა მინისტრის მიერ მიპატიუებული ვართ ბულგარეთ-საბჭოთა კავშირის კონვენციის წლისთავის აღსანიშნავად გამართულ საზეიმო სწდომაზე.

ბინაზე დავბრუნდით თუ არა, გვეწვია ამხ. რადევი—ბულგარეთ-საბჭოთა კავშირის კულტურული ურთიერთობის საზოგადოების წარმომადგენელი, და გვთხოვა, რათა დღეს 8 საათზე დავსწრებოდით ერთ-ერთ ქარხანაში მუშებსა და სტუდენტებს შორის სოციალისტური შეჯიბრების გაფორმების საზეიმო აქტს. თანაც გვაიმედა, რომ მთავრობის საზეიმო სწდომაზე არ დავიგვიანებდით. სიამოვნებით დავეთანხმეთ.

რვის ნახევარზე წავედით, მაგრამ გზაში შევეფერხდით და ქარხანაში მხოლოდ ცხრის ნახევარზე მივედით.

ეს ქარხანა ამას წინათ იტალიელებისა და ინგლისელების ყოფილა. ის თურმე ეგვიპტის ბამბაზე მუშაობდა. აქ, სოფიაში, ეს ქარხანა მუშახელის იაფობისათვის აუგიათ. დღეს ქარხანა სახელმწიფოა, ჩვენს ნედლეულზე მუშაობს. აქ 1.000 მუშაა, აქედან 85% ქალია; სულ ახალგაზრდობაა. 180 კომუნისტური პარტიის წევრია, 220—კომკავშირელი, დირექტორი ბულგარელი ებრაელია, —ისჰაკ აბრამოვი.

დირექტორის კაბინეტში მალე პარტკომის მდივანი ქალი ამხ. ზოტოვა შემოვიდა.

კრება დიდ დარბაზში გაემართათ. გვიციდიდნენ. ჩვენი შესვლა და ტაში შეძახილებით—„სტალინ“ ერთი იყო. პრეზიდენტმა დავეჯექით. კრება გაიხსნა. საპატრო პრეზიდენტში ამხანაგი სტალინით და ამხანაგი დიმიტროვით დაიწყო. ორივე სახელს ოვაციები აყვა.

მოხსენება. ზოგად-პოლიტიკური ხასიათისა, ერთმა სტუდენტმა წაიკითხა. შემდეგ ქარხნის მუშამ ილაპარაკა. წაიკითხეს ხელშეკრულების მუხლები. შემდეგ გამოვიდა ახალწვეული ჯარისკაცი. რომელმაც თავისი განაყოფის სახელით საბინაო მშენებლობის წარმატების პირობა დადგა. დაბოლოს სიტყვა სთქვეს ქარხნის დირექტორმა და ქიმიის ინსტიტუტის პროფესორმა, რომლის სტუდენტები ამ შეჯიბრებაში ებმებოდნენ.

შეჯიბრების უმთავრესი მუხლები იყო მუშების მხრით: ნაწარმის თვითღირებულების შემცირება, წუნის მინიმუმამდე დაყვანა, გაცდენებთან ბრძოლა; სტუდენტთა მხრით: ლექციების გაუცდენლობა, გამოცდების მაღალი მაჩვენებლებით ჩატარება. „კულდების“ (ჩაუბარებელი საგნების) სრული ლიკვიდაცია.

კრება ცოცხალი იყო. ლაპარაკობდნენ ცეცხლიანად, ახალგაზრდული რწმენით. ეხედავ, სად არის ახალი ბულგარეთი, უნებურად მაგონდება რილის თუ ბაჩკოვოს მონასტრები და მეცოდებიან ის უბედური ახალგაზრდა ბერები: რაღა დროს იქ, სოროში ბუნაგობაა, როცა, დიდი ხანია, სიცოცხლემ აქ, ქარხანაში, გადმოინაცვლა, როცა ერის მაჯისცემა აქაა...

აკაკი მიესალმა კრებას. მეც მომინდა სიტყვის თქმა, მაგრამ ვეღარ ვითხოვე: კრება დასასრულისაკენ მიდიოდა. საჩუქარი მოგვართვეს მცირე, მაგრამ ჩვენთვის ძვირფასი. პირველად ვარ აგრე ნასიამოვნები ბულგარეთში.

მთავრობის ზეიმზე წასვლა დაგვიანდა. თერთმეტი საათი იყო, რომ დაებრუნდით.

დღეს, 20/III, ბიბლიოთეკა დაკეტულია. პროფ. ნიკოლაევმა ჩამკორიას მეფის სასახლის ნახვა შემოგეთავაზა. ეს ადგილი სოფიიდან 70 კილომეტრზეა, რილის ტყეში. სოფიიდან სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით წავედით. მარჯვნიდან მთა ვიტოშა

გვახლავს. გავიარეთ სოფელი პანჩარია და ისკარო მდინარის ხეობაში შევედით. ქვედიც დაბალია, მდინარეც პატარა. და ნიკოლაევს აგონდება ლექსი, რომელიც პანჩარიელებს სასაცილოდ მიეწერება:

от Искъро по дълбоко няма!!

от Витоша по високо няма!!

от София по голямо няма!!

ე. ი. არაფერიას ისკაროზე ღრმა, ვიტოშაზე მაღალი და სოფიაზე მნიშვნელოვანი...

აქედან ერთ ველში გავედით, რომლის ბოლოს რილის მთის ძირას ქალაქ სამოკოვს დავდექით. სამოკოვი პატარა ქალაქია, ხეტყის წარმოებით. კვირა დღეა და ხალხი მრავლად გამოფენილა ქალაქის მოედანზე. საინტერესო ჩანს ქალების ეროვნული სამოსელი. აქვე შოედანზე საყურადღებოა ოსმალობის დროის ჩემმა—პრავალთვალისანი წყარო. ჩვენს ყურადღებას იქცევს აგრეთვე თეატრი-სასახლე 1912-1918 წლებში დაღუპულ მეომართა ემბლემით. ასეთ პატრიოტულ ძეგლებს ბულგარეთში სხვაგანაც ხშირად ვხვდებით.

სამოკოვოდან ახლ წიწვიანი ტყით მივდიოდით. თოვლი აქ საკმაოდ ღრმაა. ხშირად გვხვდებიან მეთხილამურე ახალგაზრდები. წამკორის მიდამოში აუშუნებია მაღალი მთის ძირას, უღრან ტყეში, მუფე ფერდინანდს სანადირო სასახლე. ბულგარეთის ბურჟუაზიასაც აქ აგარბეები აუგია. დღეს ყველა ეს მუშათა დასასვენებელი სახლებია.

მეფის სასახლე ორსართულიანი ხის შენობაა. ის ლამაზად და გემოვნებით არის მორთული. ყველაფერში ზომიერება ჩანს, იღონდ უზომოდ მრავალია ნანადირევი მხეცებისა და ფრინველების ფიტულები. თითოეულ მათგანს ახლავს ეტიკეტი, სადაც ნაჩვენებია ნანადირევის სახეობა, ჰონაღარის ვინაობა და ნადირობის ჯდგილი თარიღით. მონადირეები ჩანან მეფეები: ფერდინანდი, ბორისი, სტუმარი პრინცები, დედოფლებიც კი.

სასახლე მთელი თავისი ინვენტარით შეუძვრელად არის დაცული. დღეს მას იცავს კომენდანტი—სახალხო ფრონტის გმირი პარტიზანი.

21/III. დილიდან ხელნაწერზე ვმუშაობდით. ოთხ საათზე ბულგარეთ-საბჭოთა კავშირის მეგობრობის საზოგადოებას ვეწვიეთ. გულბთილად დაგვიხვდნენ საზოგადოების თავმჯდომარე კარლო ლუკიანოვი და გამგეობის წევრები სიმონ იგნატიევსკი და ისკრა მანოვა. საინტერესოა, რომ აქ უფრო შინაურადა ვგრძნობდი თავს. ამ ორგანიზაციას მთელი ბულგარეთი დაქსელილი აქვს. მილიონამდე წევრი ჰყავს. დიდ პოლიტიკურ-საგანმანათლებლო მუშაობას ეწევიან. საბჭოთა ლიტერატურა, კინო, ფოტო, რადიო. მეტად გვესიამოვნა, რომ საბჭოთა მწერლებს შორის ოთხი ქართველი მწერლის ფოტოსურათი კიბოვეთ ქართული ფაქსიმილეთი—დადიანის, ლეონიძის, ქიჩელის, ჩიკოვანისა.

ჩვენი მეგობრები განსაკუთრებით ოთხოვენ ცხოველ ურთიერთობას საქართველოსთან და სხვა საბჭოთა რესპუბლიკებთან. მთვეხმარენით, თქვენი გამოცდილება მოგვაშველენითო. კარგა ხანს ვისაუბრეთ. ამ საზოგადოების წევრებიც გავხდით. გუთხოვენ ქართულ კინოსურათს, ლიტერატურას, ოპერას, ფოტოგამოფენას...

ექვს საათზე დავბრუნდით, სწრაფად ვისადილეთ და შვიდ საათზე უკვე ოპერაში ვიყავით.

თეატრის შენობა შედარებით პატარაა, მაგრამ კოხტა. ხალხით სავსე იყო. „ევგენი ონეგინს“ თამაშობდნენ. რუსულად მღეროდნენ. ჩვენი საუკეთესო მომღერლები ამერიკა-ევროპაში მიდიან ხოლმე და აღარ ბრუნდებიანო, იჩივლა პროფ. ნიკოლაევმა. საკუთარი ბულგარული ოპერებიც გვაქვს, თუმცა მღერე ბარისხინიანო.

ხვალ გამომგზავრებას ვაპირებთ. აჯაკი მოსკოვს გაფრინდება, მე და ოთარი რუმინეთზე წავალთ მატარებლით. ბესიკის საფლავი უნდა მოვნახო.

ეხლა, როცა გონების თვალს ვაღებ ჩვენს აქ ყოფნას, ვიგონებ შეხვედრებს, საუბრებს, გადაკრულ სიტყვას თუ გულლია თქმას, ისე შეჩვენება, რომ ბულგარეთის აწინდელი ინტელიგენციის ერთი ნაწილი, ფაშისტების ბატონობის პირობებში აღზრდილი და გერმანია-იტალიის ფაშიზმის იდეებს ნაზიარები, ჯერ კიდევ ვერ განთავისუფლებულა სავსებით ამ წყეული მემკვიდრეობისაგან. მუშები საბჭოთა კავშირის ერთგული რაზმია, გლეხობა საერთოდ „რუსის“ მოყვარულია.

იღუერა, თავდადებული კომუნისტები აქ არამცირეა, ფა-
შისტების წინააღმდეგ ნაცადი მებრძოლები. დამახასიათებელ დე-
ტალს მოგვითხრობენ: გასული ომის დროს, ბულგარეთში ფაშის-
ტების ბატონობისას, რევოლუციურ ჰიმნად ბულგარ კომუნისტებს
„სულიკო“ ჰქონიათ. ჩვენ ვიცოდით, რომ ეს ამხანაგ სტალინის
საყვარელი სიმღერაა, ხოლო სტალინი იმ მძიმე ბრძოლაში ჩვენი
გამარჯვების იმედი იყო, — გვეუბნება ისკრა პანოვა, — ამიტო-
მაც „სულიკო“ რევოლუციის მოტივი იყო.

22/111. ჩვენი დღევანდელი გეგმა ჩაიშალა. დილით ბიბლიო-
თეკაში ზელნაწერზე ვმუშაობდით, რომ ამხ. რადევი მოვიდა და
კოლმეურნეობის ნახვა შემოგვთავაზა. აკაცი საელჩოში წავიდა გა-
მოსამშვიდობებლად: ის ხვალ მიფრინავს. ოთარი და მე კი კოლ-
მეურნეობაში წავედით. ეს კოლმეურნეობა სოფიიდან 50 კილო-
მეტრზეა.

მდინარე სტრუმის ხეობით ჩაუვარეთ ქალაქ პერნიკს (ქვა-
ნახშირის საბადო ადგილია), გადავიარეთ მცირე სერი და ერთ
პატარა ქალაქ რადომირს შევჩერდით. ჩვენმა გამყოლმა ქალმა აქ
ჩვენთან მოიყვანა ვინმე დინევი — ამ ქალაქის აღმასკომის თავ-
მჯდომარე, რომელიც თან წაგვყვა კოლმეურნეობაში. დინევი კო-
მუნისტია, ძველად სამხედრო პირი, რუსეთში ნასწავლი.

რადომირის ველი გავიარეთ და სოფელ ბელანიცაში მივედით.
აქ არის კოლმეურნეობა.

ბელანიცაში 40 კომლი გლეხი ცხოვრობს. დღეს ყველა ისინი
კოლმეურნეობის ანუ, როგორც ისინი ამბობენ, კოლპერა-
ციის წევრია. კოლმეურნეობის თავმჯდომარე რაიჩო იანევი
ყოფილი მოჯამაგირეა. ის კოლმეურნეობის თავდადებული
მებრძოლია და კარგი ხელმძღვანელიც. გასულ წელს რაიჩო იანე-
ვი საბჭოთა კავშირში ყოფილა მივლინებული კოლმეურნეობის
საქმის გასაცნობად. მას სტაეროპოლის მხარის კოლმეურნეობანი
შეუხსწავლია.

კოლმეურნეობის გამგეობის ბინაში შეგვიყვანეს. წევრებს თა-
ვი მოეყარათ და რაღაცაზე ბჭობდნენ. რაიჩო იანევი ერთ პატარა
ოთახში შეგვიძღვა და დინევის საშუალებით საჭირო ცნობები
მოგვაწოდა (იანევემ რუსული ლაპარაკი არ იცის).

ბელანიცას კოლმეურნეობას საკუთარი შიწა არ აქვს (ჯერჯე-
რობით ასეა მთელს ბულგარეთში). ყოველი გლეხი, რათა კოლმე-

ურნეობის წევრი გახდეს, მოვალეა სულ მცირე ოცი დეკარი საქუთარი მიწა თან შეიტანოს. მაგრამ ის ამის შემდგომაც არ ჰყარავს უფლებას ამ მიწაზე და შრომადღეების ფასთან ერთად მას მიწის რენტაც ეძლევა კოლმეურნეობიდან (თითო დეკარზე 1.200 ლევი). თუ ვინმეს მიწა არ აქვს და კოლმეურნეობის წევრობა სურს, მან კოლმეურნეობაში უნდა შეიტანოს, სულ მცირე, ოცი დეკარის საფასური (ფულით, ოთხფეხი საქონლით, გუთნით). კოლმეურნეობის წევრი მოვალეა მამაკაცმა 280 შრომადღე გამოიმუშაოს, ხოლო ქალმა 100 შრომადღე. კოლმეურნე წევრს შრომადღეზე 300 ლევი შოუდის.

ამისდა კვალად კოლმეურნეობის შემოსავალი შემდგენიარად ნაწილდება: 30% მიწის რენტას მიაქვს, 60%—შრომადღეების ანაზღაურებას, ხოლო 10% კოლმეურნეობის სალაროში რჩება.

ბელანიცის კოლმეურნეობას ჯიშინი მეწველი საქონელი შეუძენია და რაიჩო იანეცს იმედი აქვს, რომ ახლო მომავალში თითოეულ კოლ. წევრს თითო ჯიშინი ძროხა ეყოლება.

ასეთი ფრთხილი საკოლმეურნეო პოლიტიკა ბულგარეთის პირობებში გასაგებია, სადაც მოსახლეობის დიდი უმრავლესობა საშუალო გლეხია (მიწაზე კერძო საკუთრების უფლება, რამოდენადმე შეზღუდვილი, შეუძრავად ბატონობს. გლეხს შეუძლია ჰქონდეს საკუთრად 200 დეკარი მიწა. 29 დეკარი მიწა არ იბეგრება, ამის ზევით კი ბევარა პროვრესიულად იზრდება. ქარაკაცი სოფლად აკრძალულია, ასევე აკრძალულია მიწის სანოდოდ აღება).

„დღეს ჩვენში 2.000 კოოპერატივია, ნახევარი წლის წინ კი სულ 800 იყო. უახლოეს ხუთწლედში ბულგარეთი მთლიან კოლმეურნეობის ქვეყანა უნდა იქნეს“—გვეუბნება დინევი და უმატებს: „ჩვენს ამ პირველ კოოპერატივებს დიდი ამოცანა აკისრიათ: მათ უნდა დაუმტკიცონ ბულგარ გლეხებს ამ ფორმის სამეურნეო უპირატესობა“...

ჩვენც შოუყუყუით ჩვენს საკოლმეურნეო ცხოვრებაზე, გაღალახულ სიძნელებებზე და საყოველთაო გამარჯვებაზე. მხნეობა ვუსურვეთ, გამარჯვება ვაიმედეთ და გამოვეთხოვეთ დინეცს, იანეცს და ბელანიცის სხვა კოლმეურნეებს.

23/III. დღეს საღამოს რუმინეთს მივდივართ. ოთარი ტექნიკურ საკითხებს აგვარებს. მე დილიდანვე ბიბლიოთეკაში წავედი, ზოლო შუადღისას პროფ. ნიკოლაევთან ერთად პროფ. რომანსკის ვეწვით. ის მსტოვანი და სახელმძოხვეჭილი მეცნიერია. სახელმწიფო ტერმინოლოგიური კომისიის თავმჯდომარეა და რადიკალურად იბრძვის უცხოური ტერმინების ბულგარულით შეცვლისათვის. სპეციალობით პროფ. რომანსკი ეთნოგრაფია. მე სლავურ ზადრუგაზე ლაპარაკი ჩამოვეუგდე და ქართული ეთნოგრაფიის მიღწეებზეც გავაცანი. ვკითხე: ხომ ვერ მოახერხებდა მონაწილეობის მიღებას ეთნოგრაფთა ყრილობაში, რომელიც განსწარხულია თბილისში მოეწყოს მიმდინარე წლის შემოდგომაზე. დიდი ზალისით დაჰეთანხმა. ბულგარულ ზადრუგაზე მოხსენებას წავიკითხავ, თუკი ჩამოსვლა მომიხერხდება.

საღამოს 10 საათზე ქალაქის სადგურზე გამოვედი. აქვე გამოგვეყენნ პროფესორები დიმიტროვი, ნიკოლაევი და სხვა ნაცნობები.

გულთბილად და მადლობით დავშორდით ჩვენს მასპინძლებს.

მატარებელი დაიძრა. ხვალ 11 საათზე რუსეს (დვ. რუშჩუკ) ვიქნებით. დენანს გადავლახავთ და ბულგარეთსაც გამოვემშვიდობებით.

24/III. რუმინეთის სასახლეო ქალაქ გეორგიევოში მანქანა დაგვიხვდა, ამხ. ს. ქავთარაძეს გამოვივხანა. ჩავსხედით და სულ რაღაც ორ საათში ბუქარესტს მივედით. იმ დღესვე ელჩი ვინახულეთ. ბულგარეთში ჩვენი წარმატება გავაცანით, მუშაობის გეგმა დავაწყეთ. საელჩოს მდივნები კაჩალოვი და ნიკიტინი ზრუნავენ ჩვენზე და ჩვენს საქმეზე. 25 მარტს ათ საათზე აკადემიის სამკითხველოში ვიყავით. ამხ. კაჩალოვის შეფუძოებია ის ბერი, ანთიმოზის პრობლემაზე რომ მუშაობს. სანდუ ტურდოს მრავლად გადმოვლავებინა ანთიმოზის საკითხის გარემო მასალა.

ბერმა უწინარეს ყოვლისა ქართული სტამბური სახარება გვანვენა. ის დაბეჭდილია თბილისში 1709 წელს და ბოლო ფურცელზე ვახტანგის სურათი ახლავს. ეს სახარება, როგორც თბილისში დაბრუნების შემდეგ დავაწმუნდით (უცვ ადენაშენ, რომ ჩვენ სარუმინეთად მომზადებული არ ვიყავით), არის პირველი დაბეჭდი წიგნი, ვახტანგის სტამბიდან გამოსული. ასეთივე სახარება საქართვე-

ლოს მუზეუმშიაც მოიპოვება და აღწერილია საქართველოს სახელმწიფო წიგნის პალატის გამოცემაში („ქართული წიგნი, ბიბლიოგრაფია, ტომი პირველი, 1629-1920; ტფილისი—1941“). მაგრამ კიდევ უფრო საინტერესო ისაა, რომ ამ წიგნს შესაშვ გვერდზე რუმინულად ანთიმოზის ხელით საკმაოდ გრძელი მინაწერი აქვს. მინაწერს ხელს ურთავს თვით ანთიმოზი (მინაწერი ამ მინაწერისა ის არის, რომ ანთიმოზი ამ წიგნს ეალახიას მთავარს უძღვნისა). ამ ფაქტიდან შემდეგი შეიძლება დავასკვნათ: თბილისის სტამბიდან გამოსული პირველი წიგნი ანთიმოზს გაუგზავნეს.

ბერმა ჩვენი ყურადღება მიექცია ამ წიგნის მოკაზმულობას და ამავე დროს გვიჩვენა ორი წიგნი: ერთი ანთიმოზის ხელითა ნაწერი და მის მიერვე მოხატული (ლოცვანი?), მეორეა არაბულ ენაზე ნაბეჭდი სახარება. ორივე ამ წიგნის მოკაზმულობა ისეთივე ხასიათისაა, როგორც ქართული სახარებებისა, ზოლო ზოგიერთი სამკაული არაბული სახარებებისა სრულად იგივეა, რაც ქართული სახარებებისა. ასე რომ შეიძლება უცქვოდ აღინიშნოს საერთო წარმომადგობა არაბულ-ქართული სტამბური სახარებების მოკაზმულობისა და ანთიმოზის ხელნაწერი წიგნის მოხატულობისა. და როცა ჩვენ ვცით, რომ არაბული სტამბის შემომღები იგივე ანთიმოზი იყო, დასკვნა ქართული სტამბის მოწყობის საქმეში ანთიმოზის მონაწილეობის შესახებ ადვილმისაღები გვეჩვენება.

ბერს უსიამოვნება შეეატყვე, როცა ამ მასალიდან ფოტოსურათების გადმოსაღებად ადგილებს აღნიშვნა დაიწყო. რა თქმა უნდა, ადვილად მივხვდები ავტორს და შემდეგი წინადადებით მივპართე. ყველა ამ ჩვენების მიხედვით (ეს ჩვენებანი მას კარგად ესმის) დაწეროს სამეცნიერო სტატია, დაერთოს საჭირო საილუსტრაციო მასალა და დამტკიცოს, რომ ვახტანგის სტამბიდან გამოსული პირველი წიგნი ანთიმოზის მიერ შექმნილი სამკაულებით არის მოკაზმული. ბერი ჩემმა წინადადებამ ერთბაშად გამოცვალა. ზუსტ წამოდგა, მადლობას ნიშნად ხელი ჩამომართვა და ასეთი სამუშაოს შესრულებას მხურვალებით შეგვიპირდა. საელჩოს მდივან კაჩალოეთან ექნება მას საქმე ამ საკითხში. მე დავპირდი, რომ მას ამ სტატია დაეუბეჭდავთ.

ამავე დღეს სანჯოჯიაში წავედით და ანთიმოზის სტამბის შენობის ნაშთები დაეთვალიერეთ.

26 მარტს იასში სამგზავროდ ვემზადებით. ელჩმა სადილად დაგვატყუა ოთხიდან შეიღის ნახევრამდე მასთან გავატარეთ. ვთხოვეთ, რომ ხელი არ შეუშვას ანთიმოზის პრობლემაზე მომუშავე ბერს. შეგვიპირდა. ჩვენზე ნაკლებად არც ისაა ამ საქმით დაინტერესებული. სადილის შემდეგ სამწუხარო ცნობა შეგვატყობინა, იასიდან კონსტანტინოპოლის მიერ გამოგზავნილი მოხსენება წაგვიკითხა. ელჩის დავალების თანახმად კონსტანტინოპოლის მიუღია ბესიკის საფლავის აღმოსაჩენად და დაუდგენია (არქივისა და მუზეუმის დირექტორის და სხვა მცოდნეთა დახმარებით), რომ ბესიკის არც საფლავი მოიპოვება იასში, არც რაიმე ცნობა მის შესახებ. ის სასაფლაო კი, სადაც მოსალოდნელი იყო ასეთი რამ, დიდი ხანია გაუქმებულია და გადათხრილი.

მიინც უნდა წავიდეთ და თვითონ დავრწმუნდეთ. ასეთი დარწმუნებაც ხომ შეეძინებოდა ცოდნა.

27 მარტს დილის 9 საათზე იასს მივედით. ბუქარესტიდან ელჩს დაურეკნია და იასელი კონსტანტინოპოლის სადგურზე დაგვიხვდა. თავისთან წაგვიყვანა. იგივე მოგვითხრო, რაც ელჩმაც გვაცნობა. მიინც, ჩვენდა დასარწმუნებლად, არქივისა და მუზეუმის დირექტორს გამოუძახა. მალე მოვიდა ერთი შედარებით ახალგაზრდა კაცი. მოკვდა: ის ოცდასამი წელია აქაურ მუზეუმსა და არქივს განაგებს. აქაური სიძველეები კარგად იცის და გადაპირითაც შეუძლია სთქვას, რომ ბესიკი „გაბაზილის“ შესახებ არც წერილობითი მოწმობა და არც მატერიალური ნიშანი რამ იასში არ გადარჩენილა. მისი აზრით ბესიკი, რადგან ის ახალგაზრდა გარდაიცვალა, ხოლერას უნდა ემსხვერპლნა. რაიც 1790-1791 წელს დიდად მძვინვარებდა იასში. ამ ლენით დაღუპულთ კი ერთ სასაფლაოზე მარხავდნენ (გვიჩვენებს შორს მთაზე). იქ დღეს აღარაფერია. ლოდები დიდი ხანია საშენ მასალად დაიტაცეს, ზოგმა საფლავის ქვადაც მოიხმარა... რაც შეეხება იასის არქივს, ის მხოლოდ 1828 წლიდან მოიპოვება, ამის უადრესი ხანძარისაგან დაიღუპა. მე შევნიშნე, რომ სავალდებულო არაა ბესიკის გარდაცვალება ხოლერისაგან, ასე რომ შესაძლებელია მისი საფლავი სხვაგან იყო...

არც სხვაგან ჩანსო, მიიასუხა. დავლონდით. ჩვენმა მოსაუბრემ პოტიომკინზე ჩამოაგდო საუბარი. გვაცნობა, რომ მისი საცხოვრებელი სახლი გადარჩენილია; არსებობს აგრეთვე პოტიომკინის მე-

მორიალური დაფა გოლიას მონასტრის ეკლესიაში.

შევთანხმდით, რომ ყველა ძველ ეკლესიასა და სასაფლაოს ვნახავთ ქალაქში და მის გარშემო. წავედით. პოტიომკინის ნასადგომევეით და მემორიალური დაფით დავიწყეთ. პოტიომკინის სახლში დღეს მედიცინის ინსტიტუტია მოთავსებული, ხოლო მის აუდიენც-ზალაში — პაქტერიოლოგიური ლაბორატორიუმი. ტაპობრივი სახლია (ორსართულიანი) მე-18 საუკუნის მეორე ნახევრისა (დამახასიათებელი ფანჯრებით, სვეტებით). სახლის წინ აუზი ყოფილა. ოთარმა ყველაფერი გადაიღო აქედან გოლიას მონასტერში წავედით. ეს მონასტერი ნამდვილი სიმაგრეა. დიდი ფართობი სწორი ოთხკუთხედი გალავნით არის შემოზღუდული. ეს გალავანი აგებულია მთავარ დუკას მიერ 1674 წელს. გალავანს ოთხივე კუთხეში ბურჯი ახლავს. კედელი და ბურჯები სათოფურებითაა მოკაზმული. შესასვლელი ჭიშკარი ყველაზე მაღალი ბურჯია (135 საფეხური). ესევე ბურჯი სამრეკლოც არის დღეს. ეზოში ძველი ეკლესია არის და რამდენიმე სხვა შენობაც. აქვეა ერთი მცირე სამლოცველო. ის ეკლესიაზე უფრო ძველი უნდა იყოს. გოლია, როგორც ჩანს, მთავარი გამაგრებული ადგილი იყო. პეტრე პირველი ამ გალავანში იდგა თავისი ჯარითო, გვითხრა მუზეუმის დირექტორმა.

ეკლესიაში წირვა იდგა (ცვირაა). კედლის მხატვრობა დაუზიანებლად არის გადარჩენილი. აქვეა კტიტორები: იონ გოლია (1564 წ.), ვასილ ლუპუ (1660 წელი) — რესტავრატორი... ვუცქერი და ვფიქრობ: რა სანახაობა იქნებოდა, რომ ჩვენი საეკლესიო მხატვრობა ასე გადარჩენილიყო, ან ჩვენი არქიტექტურული ძეგლები... ვუცქერი და ბუნებრივად თვალწინ წარმომიდგება ჩვენი გვიანდელი დალური ხანის ცხვირპირჩამტვრეული საშობლო უკუნ ველურეთში...

აქვეა, ეკლესიაში, მარჯვენა კედელზე ქვის (მარმარილოს) მემორიალური დაფა, სადაც მოთხრობილია გრიგოლ პოტიომკინის გარდაცვალება, — გარდაიცვალა 5 ოქტომბერს 1791 წელს, — და ჩამოთვლილია უთვალავი ტიტული, ამ დიდ მოხელეს რომ ამკობდა.

ეკლესიიდან გამოვედით. არქივის დირექტორმა მუზეუმის დავალიერება შემოგვთავაზა. ეს მუზეუმი აქვეა ძველ „სამწირველოში“ (ეცედერში). კონსული და მუზეუმის დირექტორი წინ წავიდნენ. მე საფლავის ქვები შევაშინიე და უნებურად იქით წაკვიდი.

მუზეუმის შენობის გვერდით კედელთან რამდენიმე ლოდა. მეც მათ მივადექ. ერთი ლოდი ცალკეა, გვერდზე აუყუდებიათ. წარწერა პირიქე გარეთ აქვს. ვხედავ: ქართული წარწერა. წავიკითხე. თითქო ძვირფასი რამ დანაკარგი ციპოვე, თითქო უცბათ ვილაც ქართულად გამომელაპარაკა! რამდენი ხანია „შენდობისა მთხოველი“ ბესიკი ამ უცხოეთში ელის შენდობას (და მოვლა-ყურადღებას) თვისტომისაგან!

ოთარს ვუყვირე ვიპოვე მეტი. არქივ-მუზეუმის დირექტორიც მოვიდა, კონსულიც. დირექტორი დარცხვენილი თავს იმართლებს: რა მექნა, წავითხვა არ ვიცოდით.

მაგრამ ეს ლოდი, ისე როგორც სხვებიც, აქ უადგილოდაა. მუზეუმის დირექტორმა ერთი პროფესორი დაასახელა, კოსტატესკუ მახაი, რომელმაც ყველაფერი იცის ამ ლოდებისაო. კონსულმა მანქანა გაუგზავნა და პროფესორი მოაყვანილა. გიორგი უნგურიანომ (მუზეუმის დირექტორმა) პროფესორს საქმის ვითარება შეატყობინა. კოსტატესკუმ მოგვითხრო, რომ მან ეს ლოდები 1922 წელს დაღუპვას გადაარჩინა. მან ისინი ქალაქის სალახზე (601111) იპოვა და აქ მოიტანა. იმ ხანაში მრავალი ასეთი ქვა განაღურდა: საშენ მასალად ან საფლავისავე ქვებად ჰყიდდნენ. პოტიომკინის ლოდი, ორი ამოდენაც იქნებოდა, იმავე დროს დაიღუპა, ის წმ. ნიკოლოზის სასაფლაოზე იყო. ესენი რომელი სასაფლაოდანაა, არ იცის... გვეწყინა. თითქო ვიპოვე ბესიკი და ისევე მიიჩრდილა. ქვა გავზომე (161, 71, 30). კარგი ხელობისაა, ის გვერდების მხრითაც გათლილია და ფიგუროვანი. ალბათ ამ ლოდს ქვეშსაგები ქვა ჰქონდა. ლოდს თავში ორი საზეთე (საკანდლე) აქვს ამოთლილი. ამას მოსდევს ვენზელში გერბი რაღაც გვირგვინით. ქვემოთ ერთიმეორეზე გადაქდობილი შიშველი მკლავები შიშველივე ხმლებით ხელში. აქვე ამ სურათის მარჯვენით და მარცხნით ორი ასო—ქართული ასომთავრული ლამაზად ამოკვეთილი—ბ. გ. (ე. ი. ბესარიონ გაბაშვილი).

შემდეგ, ხაზს ქვემოთ, ბერძნული წარწერა. და მცირე ინტერვალის შემდეგ მიპყვება ქართული მხედრული:

საფლავსა ამას შინა მდებარე არს

თავადი ბესარიონ ზაქარიას ძე იობიან

გაბაშვილი რომელიცა წარმოგზავნილ იყო იმერეთისა მეფინა დავითისაგან დესპანად რუსეთისა დიდებულისა

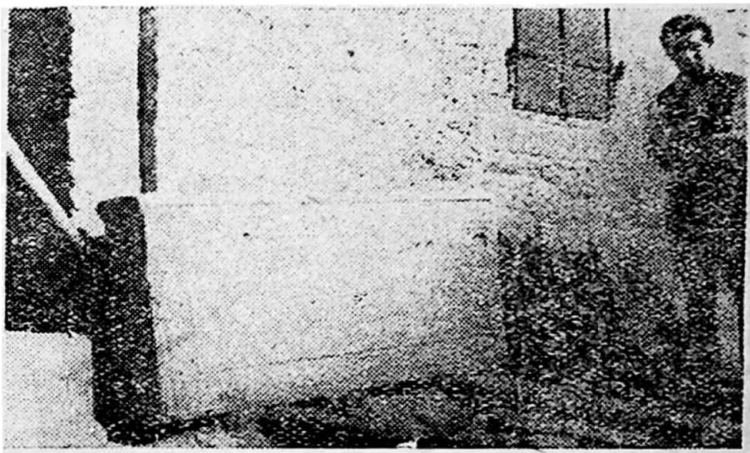
საიმპერატოროსა კარისადმი და მიიცვალა აქა იასს

წლისა მ წელსა ჩლუა:—იანვარს კდ:—

მხილველთაგან შენდობისა მთხოველი:

ქვა ავაყენებინე და ოთარმა ასეც გადაიღო. იმედია, ბერძნულა წარწერის ამოკითხვაც შესაძლებელი იქნება.

თოქო ჩვენი ძიება დასრულდა... ერთი რამ შეიძლება: აქაური ძველი კაცები უნდა დაიძებნოს, ამ ქვების შესახებ იქნება ვინმემ იცოდეს, თუ რომელი სასაფლაოდანაა ისინი. ასე რომ ვებჰობთ, მუ-

ბესიკის საფლავის ლოდი

ზეუმის დირექტორს რალაც გაახსენდა და წაეიდა,—მოვალო, დაგვიპირდა. კონსულმა შინ ჩაიზე მოგვიპატიუა.

კარგა დრო გასულა. როგორც გავს, ჩვენ დღესვე წაეიდა. ჩვენს განკარგულებაში ორი საათიდაა.

დირექტორი მალე დაბრუნდა მხიარული სახით: ეპოვევო, გვახარა. ორი წიგნი მოიტანა: 1. ადგილობრივი მუზეუმის ბიულეტენი № 5, 1925 წლისა და 2. პროფესორ იორგას შრომა: იასის ძველი საფლავის ქვების აღწერილობა 1907 წლისა. ამ შრომების შინაარსიდან გამოირკვეა: რუმინეთის ისტორიკოსთათვის ცნობილი ყოფილა, რომ იასში მოიპოვება საფლავის ლოდი ქართული წარწერით (ლოდი № 6), არ მოყავთ ოღონდ წარწერის შინაარსი. ამავე

ნაშრომებიდან ირკვევა (ასეთი დასკვნა გამოვიტანე არქ. დირექტორის თარგმანიდან): ეს ლოდი სხვა ასეთსავე ლოდებთან ერთად წმ. პარასკევას (Snt. Vineri) ეკლესიის გალავანში იყო. ის ეკლესია დიდი ხანია რაც გაუქმდა. მის ადგილას დღეს ქალაქის ერთ-ერთი საბაზრო მოედანია. თვით ეკლესიის საკურთხეველის ადგილას კი 1895 წელს იასის პრიმარს აუგია ძეგლი ჯვრით. ეკლესიის ეზოში რომ ლოდები იყო, ქალაქის ახალ სასაფლაოზე გადაუტანიათ. აქ ისინი, ბუნებრივია, უფუნქციონი და უპატრონონი, დაუტაცნიათ, საფლავის ქვებად გადაუთლიათ, საშენ მასალად წაუღიათ და სხვა. ასულ ერთიანად გამქრალა ლოდები, მხოლოდ ექვსიოდე გადარჩენილა და ისიც სრულიად მემთხვევეთა 1922 წელს, როგორც ადვანიში, პროფესორ მიხაი კონსტატესკუს ისინი სალახიდან წამოუღია და ფოლიას ეკლესიის გალავანში დაუცავს, სადაც დღესაც იმყოფება.

ბესიკის საფლავის ლოდის მთელი ამ თავგადასავლის კრიტიკულად შესწავლის დრო ჩვენ აღარა გექონდა. ვთხოვეთ კონსულს და წმ. პარასკევას ნაეკლესიარზე წავედით. სურათი გადავიღეთ. არც თუ დიდი მოედანია. აქ, ამ ბაზრის მიდამოში, სადღაც ფანისევეებს (მეიძლება შეუძვრელადაც) მოუსვენარი ბესიკი „შენდობისა მთხოველი“.

რაკი სასაფლაო აღმოჩნდა, ბესიკის საფლავის დადგენა დიდ სიძნელეს აღარ წარმოადგენს. იასელ ძველ კაცებს, დაახლოებით მაინც, ეცოდინებათ, თუ სად იდო ეს ქვა. ეს სასაფლაო 1890-1895 წლებშია გაუქმებულ-აყრილი, ასე რომ მოქმედი სასაფლაო მახსოვარი ჯერ კიდევ ბევრი იქნება იასში.

ეხლა უკვე ჩვენი მუშაობისა შედარებით კმაყოფილი ვართ. წამოსვლის დროც მოვიდა. კონსულს ვთხოვე ბუქარეშტში ელჩისათვის ეცნობებინა ჩვენი ეს წარმატება. ადგილობრივ გაზეთში გამოაცხადებლად ცნობა მთავროდ არქივის დირექტორს.

3 საათსა და 15 წუთზე იასიდან სამშობლო საზღვრისაკენ წამოვედით.

მოვიღივართ და თან მოგვაქვს სამი ქართველის ამბავი.

გრიგოლ ბაქურიანის ძე, ქართველი პატრიოტი, დინჯი ტაოელი, ამაყი დიდკაცი. გრიგოლის სახით XI ჭაუკუნის საქართველო მოჩანს, საქართველო აღმავალი, ძლიერი და ქედმაღალი.

მეორე ქართველი—მაღალნიჭიერი და დაუდგარი ანთიმოზი, სამშობლო ქვეყნის ბედუკუღმართობით გადაკარგული, მაგრამ მაინც არდაკარგული, თუმცა უცხო ქვეყნის (ვლახეთის) მოღვაწე და მისივე პატრიოტი.

არც მესამე ქართველი იყო დღემზიანი. კარიდან კარზე წოწი-ალში ამოძრწყო თავისი ხანმოკლე და ვნებიანი სიკოცხლე სულ ასხვა ზედისათვის შობილმა ბესიკმა და სხვის კარად ზული ამოხდა უცხოეთში.

საქართველო აღგა, სტალინის მზეზე მხრები გაისწორა და ისტორიის ქარტეხილებით მიმოზნეული თავისი ღვაწლმოსილი შვილები სამშობლო პანთეონში მოიკითხა.

15/ყ-49.

